

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER

- Fil. kand. *Margaretha Rosén*, Växjö: Yrkesfiskaren – myt eller verklighet – i det förindustriella bondesamhället 41
- Der Berufsfischer – Mythos oder Wirklichkeit – in der vorindustriellen bäuerlichen Gesellschaft 52
- Professor *Göte Klingberg*, Lund: En bevarad köpmansbyggnad från 1600-talet 53
- Ein erhaltenes Kaufmannsgebäude aus dem 17. Jahrhundert 61

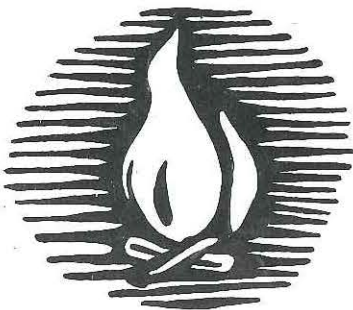
ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Fil. lic. *Mats Hellspong*, Stockholm: Perspektiv på folkrörelserna 63
- Carl-Gustaf Thornström: Bakom stagnationen. Anmäld av fil. kand. *Lasse Scotté*, Stockholm 68
- Renée Valeri: Le Confit et son rôle. Anmäld av docent *Brita Egardt*, Lund 71
- Bode Janson: Manchettyrken, idrott och hälsa. Anmäld av museichefen fil. dr *Allan Nilson*, Göteborg 73
- Carl Olof Cederlund: Ett fartyg byggt med sylvteknik. Anmäld av professor *Gösta Berg*, Stockholm 75
- Billy & Siv Ehn: En polsk familj. Anmäld av

- universitetslektor fil. kand. *Gunnar Alsmark*, Lund 76
- Magnus Collmar: Strängnäs stifts herdaminne, del 1. Anmäld av teol. dr, fil. lic. *Jan Ljédgren*, Stockholm 78
- Einar Bager: Malmø skifter 1–2. Anmäld av fil. dr *Sam Owen Jansson*, Stockholm 80
- Petrus Læstadius: Journaler 1–3. Anmäld av professor *Hilding Pleijel*, Lund 81
- Birger Lindell: Folkundervisningen i Ål före 1919. Anmäld av fil. lic. *Tordis Dahllöf*, Uppsala 82
- Sigfrid Leander: Folkbildning och folkföreläsningar. Anmäld av professor *Sigfrid Svensson*, Lund 83

KORTA BOKNOTISER

- The published writings of Agnes Geijer 1928–1978 85
- Gunnar Ekström: Kyrksilvret i Västerås stift 1–2 85
- Anita Liepe: Jäts kyrkor 86
- Jan A:son-Utas & Anders Salomonsson: Väder- och vattenkvarnar på Gotland 86
- F. R. Arosenius: Beskrifning öfver provinsen Dalarna 87
- Mester Adams Beskrifning 87
- Knud Prange: Heraldik og Historie 87
- Emil Ivári: Livet i en tornedalsby 88

RIG · ÅRGÅNG 62 · HÄFTE 2

1979

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Riksarkivarie *Ake Kromnow*

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION :

Professor *Gösta Berg*

Intendent *Hans Medelius*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folklivsarkivet, 223 62 Lund.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 30 kr

Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1979

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Yrkesfiskaren – myt eller verklighet – i det förindustriella bondesamhället

Av Margaretha Rosén

En rad forskare från olika discipliner studerar i dag de marginella ekonomier som under 1700- och 1800-talens starka befolkningstillväxt och ekonomiska förändring växte fram vid sidan av den agrara hushållningen.¹

Inom etnologin har särskilt de maritima samhällenas expansion under denna period varit föremål för forskning och diskussion. Problemet har här ofta varit att avgränsa fiskarbefolkningen från andra obesuttna grupper i kustzonen. I folkbokföring och skattelängder uppträder fiskarna vanligen under andra titlar, som back(stugu)sittare, gatuhusmän utan utsäde etc. Först mot 1800-talets slut och i början av 1900-talet börjar fiskartiteln bli vanligare.² I mina egna studier av den ble-

kingska fiskarbefolkningens framväxt och expansion under 1700- och 1800-talen har detta problem varit högaktuellt. Finns det något samband mellan detta förhållande och de förutsättningar som fanns att bli yrkesfiskare³ på landsbygden?

Yrkesfiskare i Blekinge

Som utgångspunkt för diskussionen har jag tagit Blekinge under perioden 1750–1860 med tyngdpunkten i tid förlagd till mitten av 1700-talet. Där förekommer nämligen en registrering av yrkesfiskaren under denna tid, som är kopplad till ett antagningsbrev. Följande rader i landshövdingens femårsberättelse 1828–1832 gjorde mig uppmärksam på detta:

¹ Se definition av marginella ekonomier i J. Söderberg: *Agrar fattigdom i Sydsverige under 1800-talet*. Sthlm 1978. I avhandl. refereras studier av tre forskare, som har en likartad uppfattning av begreppet: etnol. O. Löfgren, agrarsociol. R. Stavenhagen o. sociol. A. Quijano Obregón s. 126–135. En lokalstudie av den ekon. anpassningen i Bollebygd har framlagts av A. Boqvist: *Den dolda ekonomin*. Lund 1978.

² O. Hasslöf finner de bohuslänska fiskarna i 1766 års mantalslängder under rubriken "Torp- och gatuhusmän utan utsäde". *Svenska Västkustfiskarna*, Sthlm 1949. s. 23.

Även de halländska fiskarna etiketteras som backhusmän, lägenhetsinnehavare etc. ännu i början av 1900-talet. O. Löfgren: *Fångstmän i industrisamhället*. Lund 1977.

"Fiskerierna däremot är af mera vigt. De idkas af hemmansägare och torpare i skärgården, dels huvudsakligen af så kallade Saltsjöfiskare, som boende på fisklägen i skärgården erhålla Eders Kongl. Maj:ts befallningshafvandes antagningsbrev och i berörde egenskap skattskrifves sedan de styrkt sig hafva bostad samt nödiga båtar och fiskeredskap. Antalet af sådana skattskrifvna fiskare i länet utgör omkring 400."

Meddelandet grundar sig på den av Blekinge läns Hushållningssällskap

³ En person, som ej har i mantal satt jord, har fiske som huvudnäring och själv skattar för inkomsten.

gjorda undersökningen år 1826. Man fann då, att 461 fiskare hade blivit av landshövdingen antagna och skattskrivna.

Uppgiften är synnerligen intressant och ger onekligen upphov till frågan om orsaken till att antagningsbrev utfärdades och vad som motiverade fiskarna att söka sådana. Var de specifika för Blekinge eller förekom de även i andra län? – I den recenta traditionen finns ingenting om dessa antagningsbrev. Blekinge museum har däremot denna kopia:

KONGL. MAJ:TS
BEFALLNINGSHAFVANDE
ÖFVER
BLEKINGE LÄN

Gör vetterligt att som Drängen Bengt Nilsson i Hellevik hos Konungens Befallningshafvande anhållit att blifva antagen till Saltsjöfiskare vid Hellevik sedan han erhållit jordägarens samtycke att sig derstädes nedsätta, samt äfven med Pastors i Församlingen bevis styrkt, att han är af god frejd, samt försedd med nödig Fiskeredskap; alltså har Konungens Befallningshafvande funnit skäligt till berörde anhållan bifall lemna; I följe hvaraf Bengt Nilsson antages till Saltsjöfiskare vid Helleviks Fiskeläge, emot de oneras utförande till Kongl. Maj:t och Kronan som af Saltsjöfiskare böra utgöras, och hvaremot Bengt Nilsson kommer att åtnjuta det hägn och beskydd Författningarne Saltsjöfiskare tillägga. Börandes detta Antagningsbrev hos Kronofogden och Häradskrifvaren i orten uppvisas, till annotation af Krono-Utskylderne; Det vederbörande till efterrättelse länder.

Carlskrona Lands-Kanzli den 13de augusti 1840.

På Landshöfdinge Embetets vägnar
G. G. Fehrman T. Trägårdh
annot Sigill

Carlskrona Lands Cancellie
Lösen 36
Ch.Sig. 24 En Rd 12 c Banco

Genom att analysera antagningsbrevet kan vi fastslå, att drängen Bengt Nilsson blev antagen till fiskare först sedan vissa krav uppfyllts. Ansökningsakten,

som bestyrker att så skett, består av tre handlingar:

1. *Själva ansökan.* Denna stöder sig på att sökanden har blivit innehavare av sin faders "egandes hus och fiskeplats".
2. *Intyg om överlåtelse* av hus och tomtmark.
3. *Bevis av pastor i församlingen.* Denna innefattar förutom födelsedata och civilstånd även att vederbörande har god frejd och "behöflig fiskeredskap."

Ansökningarna kom in till Blekinge Landskansli och noterades i diariet samtidigt med att antagningsbrev utfärdades. Alla påträffade ansökningar har beviljats. Noteringarna är kortfattade och har haft skiftande ordalydelse genom åren. Sålunda skrev man:

år 1768 "Fullmakt att vara fiskare."

år 1802 "Om tillstånd att till uppehälle få idka saltsjöfiske."

år 1826 "Vanligt gerningsbrev utfärdat."

år 1840 "Vanligt gerningsbrev utfärdat."

För att klarlägga vilket lagrum och vilka motiveringar, som låg till grund för bestämmelserna i dessa antagningsbrev, måste tidpunkten för de först utfärdade breven sökas. Men det äldsta bevarade diariet är från år 1768, och husförhörslängderna inför fiskartiteln i början av 1750-talet. Vid genomgång av 1700-talets författningar verkade 1748 års förordning och kungörelsen 1752 vara de som närmast kunde sammanställas med idén till fiskarfullmakternas utfärdande. Koncept på antagningsbrev från år 1771 och 1783 belägger att så också är fallet. Dessa handskrivna koncept har olika formulering och skiljer sig även från det tryckta från Hällevik år 1840, men innehållet är det samma och korresponderar väl

med kungl. förordningarna, som de även direkt hänvisar till.

Myndigheterna hade tidigare genom 1724 års förordning riktat sig till "västerut liggande Provincier, såsom Bahus, Halland och serdeles Fiährehäradsoerne" för att återuppbygga gamla fiskeläger och inrätta nya fiskerier. Med 1748 och 1752 års stadgor vänder man sig till hela riket och till samtliga landshövdingar för att med deras bistånd upphjälpa det eftersatta fisket. I merkantilistisk anda påpekas att importen av fiskvaror är stor, och att det "ej finnes nog Inbyggare, som kunna hemta utur Hafvet then ymniga wälsignelse, som then Gudomelige Försynen oss ämnat". Det gällde alltså att öka antalet fiskare samt ge dem möjligheter att bedriva fiske. Helst ville man samla dem i fiskelägen, men man gav även andra alternativ. Förordningen gav tillstånd att "hålla fiskare", att inrätta fiskerier på frälseägor och för den enskilde att slå sig ner på lediga kronolägenheter. Liksom i blekingefiskarnas antagningsbrev finns här både krav att uppfylla och förmåner att få. De senare var utan tvekan ett lockbete, och kraven mycket rimliga för att inte säga nödvändiga för en fiskare. Man skulle vara försedd med 12 skötar och 500 torskrokrokar eller motsvarande redskap. Förmånerna var följande: att utan avgift få bosätta sig på kronolägenheter, att mot skälig betalning få hugga båtvirke på vissa kronoallmänningar, att få understöd i form av pengar allt efter omständigheterna och att få hjälp med byggnadsvirke.

En kontroll av att fiskarna hade tillräckliga och användbara redskap gjordes tydligen under 1700-talet. I en

fiskarfullmakt år 1783 förordnas vederbörande att vara fiskare så länge han följer Kongl. Maj:ts förordningar samt "flitigt brukar samma näringsmedel till vilken ända han varje år för kronobetjänten bör visa, att han med de påbudna fiskeriredskap är försedd".

Den landshövding, som i Blekinge län tog ovannämnda författningar ad notam, var Lars Dahlman (1747–1752). Tidigare hade han varit fältsekreterare vid armén i Tyskland, överauditör vid armén i Norge och amiralitetskammarråd från 1728 till sin utnämning. I relationen 1751 skriver han bl. a.:

"Altsedan Eders Kongl. Majts. Nådige förordning af d 10de maj 1748 utkom angående Fiskeriens uphielpande, och Allmogen fått frihet Blekings Sill och Torsk till en stor dehl i andra Lähn förbyta, hafwer detta näringsmedel mycket forkäfvrat sig, och åtskellige som kunnat wisa tillräckelig fiskeredskap, samt någon ledig plats wid Siöstranden, fått tillstånd sig där nedsättja, jämwäl till deras Wrak-Ekor och andra Fisk-Båtar niutit utsyning på Eek till Båtwirke emot skiälig betalning, hwarigenom Fiskares antahl alt mer och mer sig öker, men swårigheten at få Platser på (öar) öjar eller wid Siö-Stranden hindrar mycket, i ty at alla sådana Platser äro blefne i Hemmanstahl satte, och af äldre fiskare samt deras Barn innehafwas som, af förtrytelse och frucktan, at genom flere Fiskare prisen kunde falla, icke giärna ifrån sig lämna någon Plats. Till desse Sill-Fiskerier brukas så kallade Wrak-Ekor och andra Båtar, hwilka förses med garn till 60 a 70 st för en Wrak-Eka, och 12 till 18 på en Båt; men krokrokar för Torsk som fångas om dagen."

Han nämner ingenting om själva antagningsbreven. En företeelse som är gåtfull för oss idag, var tydligen så trivial i den tidens samhälle att den inte behövde kommenteras. Däremot kommer han med värdefull information om förutsättningarna att få tillstånd den nya gruppen av yrkesfiskare. För det första fanns i Blekinge en obruten tradition bland bondefiskare och fis-

karbönder att bedriva ett rörligt havsfiske med drivgarn. För det andra hade man en utvecklad lagorganisation, vilket det stora antalet garn tyder på. Endast ett 4–5 mannalag kan klara av 60–70 st garn. Till detta hör havsdugliga båtar.⁴ För det tredje hade man goda avsättningsmöjligheter genom en fjärrmarknad med Kristianstads, Kronobergs och Jönköpings län. (Res. på allmogens besvär 1752).

Kungliga förordningar och kungörelser duggade tätt under sista hälften av århundradet. Redan 1754 kom ett nytt reglemente. Det skiljer sig från de övriga genom att landshövdingarna nu åläggs att uppmuntra jord- och strandägarna till fiskelägens inrättande. Använde inte jordägarna dem själva borde de upplåtas mot skälig betalning.

År 1752 hade L. Dahlman efterträtt av landshövding C. H. Strömfelt (1752–1769). Denne hade också bakom sig en juridisk karriär. Av hans rapporter framgår, att han tog initiativ till bildandet av fiskerisocieteter i Karlskrona och Karlshamn, och att han under resor på landsbygden försökte övertala kustbönderna att upplåta mark till fiskarbosättning.

Dahlman ger oss en inblick i kustböndernas motvilja att få in en ny konkurrerande grupp av fiskare, som t. o. m. var fiskare till yrket och därför måste bedriva ett intensivt fiske för sin utkomst, eftersom de inte hade något jordbruk som stöd. Med ökad produktion skulle fångsterna bli större med

prisfall och kanske avsättningssvårigheter som följd. Strömfelt anför att bönderna var vidskepliga. När fisket slog fel 1753 fick de nyinrättade östersjöfiskerierna skulden, men han hoppades, att den tanken snart skulle försvinna. Antalet yrkesfiskare växte också och omkring 1800 noteras 15 fiskelägen i länet.

Alla som erhöll fiskarfullmakt inskrevs som fiskare i kyrkobokföringen och så långt det har gått att kontrollera även i mantalslängderna, från att tidigare stått som dräng eller inhyses. Men kunde man få fiskartitel utan att inneha fullmakt? Genom att ställa ansökningar mot kyrkobokföringens registrering visar det sig att Göholms frälsefiskare år 1800 hade fiskartiteln utan att ha ansökt om antagningsbrev.

År 1860 utfärdades de två sista antagningsbrev, och antalet antagna fiskare var då 573. Att de slopas just vid denna tid leder onekligen tanken till sambandet med näringsrestriktionernas upphävande.

Granskar vi fiskarfullmakten ännu en gång, finner vi följande rader:

”Bengt Nilsson kommer att åtnjuta det hägn och beskydd författningarna Saltsjöfiskare tillägga.”

Författningarna som åsyftas är från 1748 och lyder:

”Fiskarne, och the, som them med fiskande betjena, warda tagne uti Wårt hägn och beskydd, och måge af wärfwarne icke antastas, ej heller wara utskrifningar underkastade, så länge the hålla fiskerierna i stånd.”

I detta moment finns lösningen till antagningsbrevens gåta. Bakom författningen döljer sig en institution i det förindustriella samhället, som hade sina rötter långt ner i medeltiden och

⁴ M. Rosén: Fiskarna i Ronneby skärgård. En näringsgrens utveckling 1750–1900. Stencil. Etnol. inst. Lund 1975.

som levde kvar i svensk lagstiftning till 1885. Den kallades laga försvar. Genom att sätta in individen i bondesamhällets sociala struktur under mitten av 1700-talet med överhetens nätverk av stadgar och reglementen skall jag försöka förklara laga försvars funktion och betydelse för den enskilde. 1700-talets Sverige var ett genomorganiserat samhälle med tusen och en förordningar och kontrollåtgärder. Jag tror, att det är viktigt för oss som etnologer att äga klarhet i inom vilka ramar det var möjligt för individen att agera. Vilka problem ställdes han inför och vilka strategier kunde han använda för att skapa sig utkomst och bilda eget hus-håll med laga försvar?

Den obesuttne i 1750-talets bondesamhälle

Institutionen laga försvar delade samhällets medlemmar i två kategorier: de som hade eget laga försvar och de som genom förmedling kunde förvärva sig detta. Den var intimt knuten till mantalsskrivningen, legostadgan, fattigvården och krigsmakten. Vi kan därför tala om ett komplext system eller om flera system, som var integrerade i varandra. Bakom låg statsmaktens och kyrkans ideologi – merkantilismen och hustavlan. Budorden var arbete och lydnad.

Den ur samhällssynpunkt viktigaste funktionen var, att den som saknade laga försvar skulle erhålla detta genom att vanligtvis taga årstjänst hos någon som genom sin sociala och ekonomiska status ägde laga försvar. Den anställde blev då som det hette försvarad (från början adelns tjänstefolk) genom att arbetsgivaren svarade för att den anställde blev mantalsskriven, betalade sin

skatt (genom avdrag på lönen), fick arbete och uppehälle samt i förekommande fall åldringsvård. Avtalet mellan tjänaren och arbetsgivaren reglerades i legostadgan. Många sådana tillkom genom seklerna. Den som är aktuell för den tid som behandlas här är 1739 års tjänstehjonsstadga för städer och landsbygd. Enligt den föreskrives:

”På landet bör icke eller någon så undandraga sig årstjänst som ej hafwer lantbruk å hemman eller torp, sielf idkar Manufactur och Bergwärcck eller therwid tilläteligen brukas.”

Det förelåg alltså arbetstvång för vissa grupper i samhället, och det drabbade inte enbart de medellösa. Under denna tid och till år 1789 begränsades böndernas rätt att städja flera tjänare än legostadgan tillät. Härigenom begränsades också det antal personer som bonden kunde ge beskydd. Antalet tjänare stod i relation till hemmanets storlek. Som ex. kan nämnas att 1/4 hemman och mindre ”bestås en halfvuxen dräng (mellan 15 och 20 år) och twänne pigor”. I skärgården där det var tillåtet att klyva hemmanen i 1/8 och 1/16 fick en bonde ”försvara jemte sig en fullvuxen dräng om han sjelf åstundar och then mäctar underhålla”. Mellan 1739 och 1747 föreskrevs också förbud för bonden att behålla sina vuxna och halv vuxna barn hemma så snart deras antal överskred den tillåtna numerären för tjänstefolk med mer än två (Art. III § 3–5 1739).

Även om man hade utkomstmöjligheter hjälpte det inte, om ej dessa gav formellt laga försvar. I legostadgan står:

”Och gälle ingen ursäkt, varken för dräng, piga eller annat tjänstfört hjon att avhålla sig ifrån års tjänsten

för andra näringsmedels skull som de sig åberopa och förebära kunna.”

Den samtida prästen A. Chydenius beskriver vad som hände dem som inte iakttog centraldirigerings påbud. Då satte stadgan

”hela rikets ämbetsmän hop, mantal-kommissarier, landshövdingar, magistratspersoner, kyrkoherdar, kyrkovårdar och sexmän, prostar och biskopar, kronobefallningsmän, läns- och fjärdingsmän, överståthållare, fiskaler etc. i rörelse, att söka upp detta olyckliga folck och befordra dem till fästningstukt- och spinnhusarbete och årstjänst.”⁵

Chydenius förbigår att en därtill lämplig man i första hand blev ”förfallen” till krigstjänst. Dit hörde även kofferdifart för kronans räkning. Det straffet hade tydligen några fiskare från Nordersunds och Hälleviks fiskelägen fått, och anhöll hos Kongl. Maj:t Befalln. hav. att slippa denna kommandering.⁶

Ämbetsmannakåren hade hjälp av ett angivaresystem, där angivaren erhöll 1/3 av värningspengarna och dessutom erbjöds den anhållne som dräng mot halv lön, ifall denne inte dög till krigstjänst. Dessutom kunde man antastas av värvare även om man fullgjort sina samhällliga plikter. Detta framgår av klagomål från allmogen, som i en resolution 1739 får svaret:

”Om person som antastas av värvare för att den angivits som lösdrivare, men likväl befinnes betala mantalpengar och har stått samt ännu står i laga tjänst, bör tillkännage vem som angivit.”

Om angivelsen visade sig falsk skulle angivaren anges, vilket i någon mån borde ökat rättsäkerheten.

⁵ A. Montgomery: Svensk socialpolitik under 1800-talet. Sthlm 1934 s. 29.

⁶ Blekinge Landskanslis måldiarium 1808.

Mantalskrivningen utgjorde givetvis en viktig länk i systemet. I mantalslängderna med betydelsen ”antal människor” registrerades invånarna av två skäl: dels för att få en förteckning över de skattskyldiga och dels för att få underrättelse om män i vapenför ålder. Under 1700-talet kom mantalslängderna att bli ett statligt instrument för fördelning och uppbörd av skatter.⁷ Genom differentieringen av vissa skatter fick man många olika avgiftskategorier. Skatten blev beroende av en persons sociala status och därför blev adekvata uppgifter om samhällspositionen verkligen betydelsefulla. Olika ålders- och samhällskategorier var också befriade från vissa skatter och infördes i särskilda kolumner. Anteckningar i marginalen måste användas för att differentiera den luddiga titeln inhyses. Nya kolumner kunde tillsättas och borttagas allt efter behov. Gärningsmän stod dock alltid noggrant antecknade, eftersom de skulle betala de s. k. gärningsörena. År 1640 hade kammarkollegiet utgivit en förebild för ett kolumnsystem, som också så småningom togs allmänt i bruk. Men det kunde modifieras som ovan har antytts.⁸

⁷ G. Lext: Mantalskrivningen i Sverige före 1860. Göteborg 1968 s. 27–76. Han har ingående behandlat olika personregistreringar och deras betydelse för fördelningen och uppbärandet av bl.a. personella skatter. Undersökningen är också betydelsefull därigenom att han ur olika arkiv belägger sina påståenden med ex. både från ämbetsmannakåren och från allmogen. Därigenom får vi en nyanserad bild av hur komplext laga försvarssystemet verkligen var och vilka problem det medförde.

⁸ O. Lundsjö: Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet. Sthlm 1975. s. 41–52. Både Lundsjö och Söderberg har berört problemen kring myndighetskontroll. Definitionen på fattigdom har i avhandlingarna varit operationellt knuten till mantalslängderna.

Laga kontra praxis

Laga försvarssystemet var hierarkiskt uppbyggt: den ena ämbetsmannen övervakade den andra, och mantalskrivningen utgjorde en social kontroll liksom byalaget. Det var framför allt länstyrelserna som hade hand om administrationen. I 1734 års landshövdingeinstruktion föreskrevs, att landshövdingen skulle tillse att inga lösdrivare eller lättingar lidas. Kyrkoherden skulle i okt. månad varje år inge rapport om sådana. Vidare skulle alla inhyses män och kvinnor som varken "sitta för skatt" eller var i tjänst förhöras av häradshövdingen och nämnden vid tinget och rannsakas om sina villkor. Vid mantalskrivningen skulle kronofogdar, nämnden och sexmännen vara närvarande samt tillse och pålysa allmogem vid straff att vara sannfärdiga om sitt på gårdarna varande folk, såväl som deras grannars allt som mantalskommissariernas instruktion innehöll. (Acta Publica).

Lext framhåller att tvångsvärkning var det mest fruktade straffet och rädslan för värkaren kunde resultera i att bönder mantalskrev sina söner redan som 13- eller 14-åringar (undre åldersgränsen var 15 år), "på det de måtte slippa vidare våldsamt som förvärvaren obarmhärtigt visat på dylika barn och pojkar."⁹

Montgomery visar liksom Lext att de verkliga problemen för myndigheterna att upprätthålla laglydnaden kom med befolkningsökningen och lättnaderna av vissa restriktioner. För att minska den påtalade bristen på arbets-

folk på landsbygden möjliggjorde man tidiga giftermål genom att tillåta mindre hemmansdelar (1762)¹⁰ och uppförandet av backstugor och inrättandet av torp (1770). Den senare förordningen som tog form i 1802 års värvnings- och 1805 års legostadga tillåter frihet från tjänstetvång för bl. a. de "å landet gifta samt å visst ställe mantalskrivna och boende, där de till arbete sig förbundet och ärligen försörjer." Årstjänsten skärptes 1811 och Montgomery ifrågasätter om back-(stugu)sittarna m. fl. ansågs ha laga försvar. Han påvisar också, att anstalterna, som inrättades i början av 1800-talet för att separera försvarslösa från kriminella element, snart blev överfulla och att de båda grupperna liksom tidigare sammanfördes på fästningar. Givetvis kan man tänka sig att lagens effekt var beroende av ämbetsmannens effektivitet och att kyrkoherden i församlingen kunde känna det svårt att vara angivare. Problemet belyses av en pastor i Sillerud, en skogsförsamling i Värmland nära Dalslandsgränsen år 1803.

"Det är svårt, om icke alldeles omöjligt för en pastor att avgöra huruvida en hemmansbrukare eller annan näringsidkare verkligen behöver det folk han låter sig påföras, särdeles då denne själv understödd av grannars betyg, påstår sig icke kunna tillbörligen sköta sin hemmansdel eller näring detta folket förutan. Och efter min oförripliga tanke, är det i sådant fall icke en pastors rättighet att döma härom eller, som är det samma, uppföra bland lösdrivare dem han anser överflödiga, då de på förberörde sätt blivit uppgivna och till kronoutsylders erläggande antecknade."^{10a}

¹⁰ Här kan påpekas att en förutsättning för utvecklingen mot ett rationaliserat marknadsinriktat jordbruk under 1700- och 1800-talen var en god tillgång på arbetskraft. Se vidare O. Löfgren: *Chance and Change. Social and Economic Studies in Historical Demography in the Baltic Area*. Odense 1978.

^{10a} Lext i not 7 a s. 194.

⁹ Rapport t landsh. i Uppsala 1. 1704. Lext i not 7 a a s. 190.

I denna utsaga berör prästen ett kryphål i legostadgan. En obesutten kunde nämligen taga årstjänst och därigenom bli mantalsskriven hos en arbetsgivare med reservation att få disponera en viss del av året efter eget gottfinnande. Hur detta utnyttjades i Jämshögs sn i Blekinge, beskriver prosten J. J. Öller år 1800:¹¹

”För att hafva beskydd låter han (den jordlöse husmannen) inskrifwa sig wid något Bruk, såsom Brukskarl, där han utom Kronoskatten, måste avtjäna sitt beskydd antingen med en mängd årliga dagswerken, eller med så mycket penningar, som kan svara där emot, fast han aldrig ser Bruket oftare, än han uttager sin Frisedel eller betalar sin skatt.”

Möjligheten att få laga försvar på detta sätt tillämpades också av säsongvandrarerna. Dalkarlarnas herrarbeten var dock som regel legaliserade, eftersom praktiskt taget alla vuxna i Dalarna var besuttna genom den arvspraxis som där tillämpades.¹² Men att metoden bland yngre var vanlig i Folkärna i södra Dalarna omtalar prosten Leffler vid en riksdag 1817:

”I min landsort är det vanligt att drängar underhandla med bönder att hos dem blifva skattskrifna med det villkor, att de sommartiden få utgå för att söka egen förtjänst i nästgränsande orter med bärgning och tröskande.”¹³

¹¹ J. J. Öller: Beskrifning öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge. Växjö 1800 s. 57. Det anförda citatet är enligt Öller ex. på en gift s. k. torpare, som ”i sjelfwa wärket äro ej annat än Inhyses eller Backstugohjon, ... som bekommit utom boningsplatsen knapt en kåltäppa, än mindre något större stycke jord at upodla”.

¹² G. Rosander: Herrarbete. Dalfolkets säsongvisa arbetsvandringar i jämförande belysning. Uppsala 1967. Mot bakgrunden av försvarlöshetssystemet är det inte förvånande vad som sägs i en riksdagsrelation från 1700-talet, nämligen att barnen krävde få del av jorden och vägrade att lösa sitt jordarv mot reda pengar. s. 135.

Jmf. också J. Granlund: Arbetsorganisation. I Arbetaren i helg och söcken 2. Sthlm 1944: s. 85.

¹³ G. Berg: Arbetsvandringar. Landsbygden. I Arbetaren i helg och söcken 2. Sthlm 1944. s. 15.

Frågan är om husmännen också kunde använda sig av en sådan anställningsform för bedrivande av fiske under en viss del av arbetstiden.

Tillvägagångssättet var inte enligt strikt tolkning författningsenligt och medförde inte formellt laga försvar. Legostadgan krävde årstjänst och effektiv sådan med arbetstid från kl 4 på morgonen till kl 9 på aftonen. Myndigheterna försökte också upprepade gånger stävja en sådan anställning, som tidigare omnämnts genom att reglera antalet tjänare. Här kommer också den officiella synen fram på inhyses, backstugusittare och den i slutet av 1700-talet diffusa titeln torpare, som motivering för en rigorös legostadga. Enligt N. Wohlin (1908) framstod de obesuttna som bl. a. arbetsovilliga och ogudaktiga samt benägna att tillta i antal för varje år med ökad fattigdom som följd.

Vilka fiskare fanns före år 1748?

Om yrkesfiskarnas uppkomst och expansion i Blekinge länkades till en fiskarfullmakt som gav laga försvar, uppstår frågan vilka som före år 1748 kunde bedriva ett ”kommersiellt” fiske, alltså utöver husbehovet.

Vi kan konstatera att det var de grupper i samhället som hade laga försvar. Dessa hade samtidigt andra rättigheter som var nödvändiga för att utöva yrkesfiske: rätten att avyttra fångsten (H B 6 kap) och rätten till fiskevatten samt möjlighet till familje- och hushållsbildning.

Dit hörde städernas fiskarborgare, kustzonens fiskarbönder med drängar, torparna samt adelsmännens fiskare.

Dessutom fanns det fiskelägen på Kronans och frälsets mark. De var från

början säsongfiskelägen. I Blekinge har vi Hanö och Hellevik som exempel på sådana. Till dessa kom på våren en blandad skara av husmän (gårdmän och inhyses) från v Blekinge.¹⁴ Kontroll och registrering av dessa skedde genom de avgifter de betalade för fisket.

Titeln strandsittare finns inte i personregistreringen i Blekinge. Däremot förekommer den under mitten av 1700-talet i landshövdingrelationer och andra officiella handlingar. Av en skrivelse 1849 framgår, att strandsittarna räknas som en speciell kategori i samhället. Saltsjöfiskare är de som har antagningsbrev, är skattskrivna som fiskare och uppehåller sig enbart med fiske, synnerligen i öppna havet. Strandsittarna hör däremot till den fatigare skärgårdsallmogen, som idkar skärgårdsfiske.¹⁵ Den här definitionen gäller en senare tid och kanhända också företräder ämbetsmännens syn. Men redan i 1748 års förordning mom V framstår strandsittarna som en kontroversiell grupp:

”I följe hwaraf ingen strandsittare bör tålas, som icke anskaffar sig ofwanskrefne fiskeredskap, eller håller sig til något läge eller strandägarnes fiskelag, utan kommer en sådan, genom wederbörandes handräckning, at drifwas ifrån stranden med sitt hus, på thet the hwilka ej med fiskande wilja umgås, måge arbeta i Landet, och icke otidigt hindra them, som för fiskeriernes befordran äro hogade.”

Fiskerideputationen i Västernorrlands län delade tydligen denna uppfattning att strandfiskaren/strandsittaren var en dålig yrkesutövare, som endast gick

i vägen för andra fiskare.¹⁶ För att få sitta kvar vid stranden fordrades, att han antingen skulle skaffa sig det stipulerade antalet fiskeredskap, eller hålla sig till ett fiskeläge eller gå med i strandägarens fiskelag som lottkarl. Här ska påpekas att Kronan förutsatte, att den första permanenta bosättningen skedde på ett kronoläge och handhavdes av landshövdingen. (Mom II 1748)

Både strandsittartiteln, laga försvar och en av handelsrestriktionerna får vi belysta i 1774 års stadga för Göteborgs och Bohus län. Under den stora sillfiskeperioden reglerade myndigheterna fiskhandeln genom att antaga sex olika samhällskategorier. Sist i uppköpargruppen placerades strandsittarna. Dessa skulle i motsats till de övriga som bl. a. rekryterades bland borgare och värvat krigsmanskap, erläggas 4 daler silvermynt hos kronofogden, mot kvittan, vilka skulle numreras i den ordning de utgavs. Dessutom måste de lämna bevis på att de i mantalslängden var antecknade som strandsittare. Sedan 1668 hade nämligen strandsittarna förbjudits allt idkande av handel. Den hade varit förbehållen Marstrands borgare som med egna båtar fått besöka strandsittarna i Bohusläns skärgård.¹⁷

Ingen av de nämnda grupperna som bedrev fiske även till avsalu är vid denna tid registrerade som fiskare varken i folkbokföringen eller i mantalslängden.

Fiskarbonden ägde i mantal satt jord

¹⁴ S. Björnsson: Blekinge. En studie av det blekingska kulturlandskapet. Lund 1946 s. 73.

¹⁵ Topografiska och statistiska uppgifter om Karlskrona län eller Blekinge 1849. Sthlm.

¹⁶ S. Plaenge Jacobson: 1766 års fiskestadga. Dess uppkomst och innebörd med hänsyn till Bottenhavs-fiskets rättsfrågor. Uppsala 1978 s. 34.

¹⁷ Hasslöf i not 2 a a s. 394.

och skattade i relation till mantalet. Därför infördes han under titeln hemmansbrukare i de kamerala längderna. – I vissa fall blev han dock beskattad för fisket, särskilt ålfisket.

Torparen definieras i legostadgan som lantman som brukar torp och kunde vara torpare på såväl krono- som frälsejord. Torp på skattejord var få men ökade i slutet av 1700-talet i. o. m. folkökningen och tillståndet att få inrätta sådana. Godset Göholms torpare står som nämnts med fiskartitel efter år 1800. Dessa hade egna möjligheter att avyttra fångsten men stod under adelsmannens beskydd och betalade sitt arrende i fisk och med dagsverken. Om Hälleviks fiskeläge berättas, att det var anlagt på frälsegodset Skinnebergs ägor, och att handeln med fisk stod under godsherrens kontroll.¹⁸

I samband med 1748 års förordning och antagningsbrevens tillkomst lättade handelsrestriktionerna för blekingeallmogen och den obesuttne fiskaren fick samma möjlighet som fiskarbonden att avyttra fångsten utan att bli antastad av borgarnas strandridare och fälld för landsköp. (Kongl. Maj:ts res. på allmogens besvär 1752).

Men hur var det med fiskerätten för de obesuttna? Den enskilde jordägarens företrädesrätt till strandfisket kodifierades inte förrän i 1766 års fiskestadga. Därför är det naturligt att inte fiskarfullmakten och den förordning den stöder sig på berör denna.¹⁹ Endast en person har noterats, som i sin ansökan samtidigt anhåller om att få

begagna såväl in- som utskärsfisket. I arrendekontraktet nämns dock ingenting om detta. Givetvis kan rätten till fiske i en del fall ha ingått i arrendet. Men strandrätten till fiske hade inte någon avgörande betydelse för yrkesfiskaren i Blekinge. Han tog sina fångster utanför jordägarens "landgrund". Sillfisket var ett drivgarnsfiske och bedrevs ute till havs. Strandfisket kunde däremot bli aktuellt, när väder och vind omöjliggjorde havsfärder. Enligt traditionen verkar sedvanerätten också ha gällt i stor utsträckning, med undantag av ålfisket (gammal dansk allemansrätt till havets resurser). Landshövding Dahlman relaterar inte heller böndernas motvilja mot den nya yrkesfiskarkåren till innehavet av fiskerätten.

Om vi fasthåller vid definitionen, att en yrkesfiskare är en person, som ej har i mantal satt jord, har fiske som huvudnäring och själv skattar för inkomsten, kan vi konstatera, att sådana förekom inte före år 1748 utom i städerna. Frälse- och kronotorparna kommer närmast i fråga.

Fiskare blir yrkestitel i det förindustriella bondesamhället

I ett större perspektiv kan 1748 års förordning ses som en början på den stora omstruktureringsprocessen inom näringslivet. Den legaliserade fiske som ett fristående yrke på landsbygden. Men för att utöva det fordrades ett antagningsbrev, ett slags gärningsbrev, i analogi med de tre övriga vid denna tid lovliga hantverksyrkena: skomakare, skräddare och smed. Genom detta erhöll blekingefiskaren ett klart bevis för laga försvar. Han fick möjlighet till familjebildning och eget hus-

¹⁸ Björnsson i not 14 a a s. 112.

¹⁹ Statens offentliga utredningar (SOU) 1925: 19–20.

Se även Plaenge Jacobson, i not 16 a a och Hasslöf i not 2 a a.

håll. Han hade samma handelsrättigheter som fiskarbonden. Sitt laga försvar kunde han förmedla till andra. Han hade med andra ord tillstånd att anställa en piga eller dräng. – Det är därför inte förvånande att i blekingska fiskarhushåll finna tjänstefolk under 1750-talet. Mera förvånansvärt är att ekonomin tillät detta. Flera frågor om fiskarens giftermålsålder, hushållsetablering och hans ekonomiska möjlighet till anskaffning av hus, båt/ar och fiskeredskap väntar på svar. – Fiskarfullmakten måste också ses som ett förtroende från myndigheternas sida att den obesuttne kunde klara sin egen utkomst och även bidra till landets försörjning. Det är också helt naturligt, att han betecknas med sin yrkestitel i mantalslängderna. Men den som inte hade något antagningsbrev men ändå var fiskare var nödsakad att ha sitt laga försvar ordnat på annat sätt, om han inte ville anses som lösdrivare. Det sätet kom att bestämma hans titel.

I min pågående undersökning har hittills endast några få ansökningar om fiskarfullmakter påträffats utanför Blekinge. En intressant parallell är landshövding P. A. Örnskölds försvarsbrev till obesuttna fiskare i Västernorrlands l. I en relation 1765/66 omtalas

”åtskillige med mitt försvarsbrev försedde strandfiskare som sedan de upptedt Tings Rätternes bevis om egande nödig Fiskeredskap därtill erhållit mitt tillstånd.”²⁰

Som tidigare nämnts ändras i viss mån situationen för de obesuttna grupperna efter 1770-talet genom att legostadgans tvång om årstjänst reducerades. Hantverksrestriktionerna började mju-

kas upp genom att även murare och glasmästare tilläts som gärningsmän. (Com. koll. k. 14.12.1802). Skulle ett lokalt behov erfordra sockenhantverkare av andra skrå kunde landshövdingen överlämna frågan till kommerskollegiets särskilda prövning: t.ex. Kungl. Maj:ts tillstånd att med vanligt gärningsbrev antaga ”en Bödkare i Christianopel” som ”tillhandagår vid förfärdigandet af nödige Fisk-kärl” (Kungl. Brev 7.12.1825).

Kustzonernas marginella ekonomier ökade efter hand genom tillkomsten av allt flera jordlösa. Fortfarande gällde att arbete i och för sig inte gav laga försvar, utan den obesuttne måste välja en strategi som både gav möjlighet att överleva och som passade in i de av lagstiftningen uppställda kategorierna. Valmöjligheterna var naturligtvis beroende av den lokala ekotypen och ekonomiska strukturen. Vanligast var en kombination av fiske och jordbruk. I mantalslängder från fiskelägena Råå och Viken under 1770-talet har jag funnit invånare under rubriken torpare/gatuhusmän med utsäde eller gatuhusmän utan utsäde. I marginalen står noterat: lever av saltsjöfiske och kofferdirosor.²¹

Det är tydligt, att vi endast i undantagsfall kan avgränsa en fiskarbefolkning från övriga obesuttna grupper i kustzonen ännu långt in på 1800-talet. Ståndssamhällets privilegierade grupper bevakade hela tiden sina lagstadgade rättigheter, och de obesuttnas situation underlättades inte av myndig-

²⁰ Plaenge Jacobson i not 16 a a s. 24.

²¹ Gathusen var särskilt skattlagda och hade eget nummer i mantalslängden. Genom städjebrev reglerades arrendet till Kronan.

heternas vacklan mellan att få ett expanderande näringsliv och rädsla att mista kontrollen över samhällsekonomin och framförallt skatterna.

Det kom därför att dröja till 1846, innan skråväsendet avskaffades och till 1864 då fullständig näringsfrihet infördes. Varje välfrejdad man, som uppnått myndig ålder, fick då rätt att för-

sörja sig genom i stort sett vilket yrke som helst, och yrkesstatistik började föras. Men först 1885 eliminerades definitivt begreppet laga försvar. Även om dessa reglementen och stadgor kan antas ha varit mer eller mindre föråldrade då de upphävdes, speglar de ändå djupgående och sega sociala strukturer.

Zusammenfassung

Der Berufsfischer – Mythos oder Wirklichkeit – in der vorindustriellen bäuerlichen Gesellschaft

Beim Studium maritimer Gemeinwesen des 18. und 19. Jahrhunderts ist es oft schwierig, die Fischerbevölkerung von anderen unbegüterten Personengruppen der Küstenzonen abzugrenzen. In Melde- und Steuerregistern treten die Fischer gewöhnlich unter anderen Bezeichnungen auf, als Kätner, Häusler usw. Erst gegen Ende des 19. Jahrhunderts beginnt der Titel Fischer üblicher zu werden. Das Ziel dieser Studie ist es, einen Zusammenhang zwischen diesem Umstand und den Voraussetzungen zu finden, die dafür bestanden, auf dem Lande Berufsfischer zu werden. Der Berufsfischer wird hier definiert als eine Person ohne Grundbesitz, die Fischfang als Haupterwerb hat und ihre Einnahmen selbst versteuert.

In Blekinge an der schwedischen Südküste gab es seit den fünfziger Jahren des 18. Jahrhunderts Berufsfischer, die bis zum Jahre 1860 einen Zulassungsbrief (antagningsbrev) des königlichen Landeshauptmanns besaßen und in den Steuerlisten als Fischer geführt wurden, nachdem sie nachgewiesen hatten, dass sie über eine Wohnung sowie die notwendigen Boote und Fischereigeräte verfügten. Die Zulassungsbriefe gründeten sich auf eine Verordnung von 1748. In ihr wird zum ersten Mal Fischerei als selbständiger Erwerb auf dem Lande legalisiert. Indem ich das Individuum in die soziale Struktur der bäuerlichen Gesellschaft um die Mitte des 18. Jahrhunderts mit ihrem Netz an obrigkeitlichen Verordnungen und Reglementierungen hineinstelle, will ich versuchen, den Grund dafür aufzuspüren, warum die Zulassungsbriefe ausgefertigt wurden.

Die vorindustrielle bäuerliche Gesellschaft bot wenig Möglichkeiten zu einer selbständigen Versorgung. Rigorose Gewerberestriktionen und ein komplexes System unter der Bezeichnung „gesetzlicher

Schutz“ (laga försvar) beschränkten die Aktivität der Unbegüterten. Das System war integriert in die Meldepflicht, die Dienstbotenverordnung, die Armenfürsorge und das Heer. Zugrunde lag die Ideologie des Staates und der Kirche – der Merkantilismus und die Haustafel – mit den Geboten Arbeit und Gehorsam.

In der Dienstbotenverordnung wurde bestimmt, welche Kategorien der Gesellschaft den „gesetzlichen Schutz“ genossen. Die übrigen mussten Jahresanstellungen annehmen und sich dadurch den Schutz eines Arbeitgebers verschaffen. Der Angestellte wurde dann, wie es hieß, geschützt (försvarad), indem der Arbeitgeber dafür sorgte, dass der Angestellte gemeldet wurde, Steuer zahlte (durch Abzug vom Lohn), Arbeit, Kost und Unterkunft erhielt sowie nötigenfalls Altersfürsorge. Wurden diese Bestimmungen nicht eingehalten, gehörte man zur Gruppe der Schutzlosen und konnte angezeigt und zu u. a. Gefängnis oder Kriegsdienst verurteilt werden. Der Zulassungsbrief gab Gesetzesschutz ebenso wie der Genehmigungsbrief (gärningsbrev) der Handwerker.

Vor der Abschaffung des Zunftwesens und der Einführung der vollständigen Berufs- und Gewerbefreiheit 1864 gaben Arbeit und Berufsausübung nicht an sich gesetzlichen Schutz. Der Unbegüterte musste sich einer Strategie bedienen, die ihm die Möglichkeit zu überleben bot, aber auch in die von der Gesetzgebung aufgestellten Kategorien hineinpasste. Die Wahlmöglichkeiten waren natürlich abhängig von dem lokalen Ökotyp und der lokalen ökonomischen Struktur. Am häufigsten war eine Kombination Fischerei und Landwirtschaft oder Fischerei und Seefahrt in den Fällen, wo der Fischerberuf nicht ein Alleinerwerb aufgrund eines Zulassungsbriefes war.

En bevarad köpmansbyggnad från 1600-talet

Skansens Laxbrostuga

Av Göte Klingberg

Genom gåva av den dåvarande ägaren, brukspatronen H.J.N. Westholm, kom ett på Laxbro gård i Ljusnarsberg (Nya Kopparberget, Kopparberg) kvarstående äldre hus att 1895 tillföras Skansens samlingar. Huset är en parstuga – helgdagsstuga, vardagsstuga – med två kamrar intill vardagsstugan, kök och förstuga. Det uppvisar drag, som pekar mot högre socialklasser (bredden och utrymmet, det separata köket, den stora förstugan, helgdagsstugans spis). Helgdagsstugans väggmålningar är daterade 1673, men huset kan vara äldre, möjligen från 1650-talet. Självfallet fanns det också andra hus på gården på 1600-talet, men de är alla försvunna.

På Skansen låg den s. k. Laxbrostugan länge isolerad men kom senare att bli huvudbyggnad i den bergsmansgård, som man i mitten av 1920-talet började planera genom att som flygelänga uppföra en loftbod från Yrstatorp i Vikers kapellförsamling i Nora bergslag. I början av 1940-talet tillfördes Bergsmansgården ytterligare två byggnader, en loftbod från Greksåsar, också i Nora bergslag, och en mindre bod från Järnboås socken nordväst om Nora. Dessa nytillkomna byggnader är således liksom Laxbrostugan från väst-

ra Västmanland, men de är betydligt yngre.

Av Laxbrostugans ursprungliga inredning fanns ingenting kvar, när den flyttades till Skansen. Möbleringen på Skansen hade en mer tillfällig prägel fram till 1926, då en rekonstruktion gjordes. Om denna sägs i den av Sigurd Erixon utgivna vägledningen, 2:a uppl. 1927 och 3:e 1931: "Laxbrostugan vill visa hur ett bergsmanshem tedde sig omkring 1700-talets början men äger helt naturligt ett starkt inslag av möbler från 1600-talet." Vägledningen framhåller, att bergsmanskulturen redan tidigt till en del skilde sig från bondekulturen och hade en långt större benägenhet att anpassa sig efter modeströmningar och kulturnyheter, "framför allt var det i heminredningen, som bergsmännen lade i dagen sin rikedom och praktkänsla".

Bergsmännens ekonomiska ställning varierade dock, och någon närmare presentation, baserad på tillgängligt arkivmaterial, av vem Laxbros byggherre Michel Hindersson egentligen var har inte givits. Att belysa den sociala bakgrunden till 1600-talets Laxbro är syftet med denna uppsats. Resultatet blir att Laxbrostugan från början tillhörde en köpmansgård och framstår som ett

ganska unikt minne av ett företagar-skikt, som var av väsentlig betydelse för 1600-talets svenska ekonomi.¹

Arkivmaterialet består, förutom av mantalslängder och kyrkoböcker, av Bergskollegiets och Nya Kopparbergs gruvtingsrätts protokoll. I första hand är handlingarna rörande två rättssaker av intresse: behandlingen 1658–60 av en anmälan mot Michel Hindersson av bergmästaren Gerdt Polman, och en utdragen diskussion 1670–79 om förvaltningen av de av kronan till bergslaget efterskänkta sjötullmedlen.² I stor utsträckning rör det sig i båda fallen om partsinlagor, men bakom dem kan man skönja de faktiska förhållandena. I en tid, då äktenskapen spelade en ekonomisk roll, är också de sociala miljöer, från vilka Michel Hinderssons båda hustrur kom, en viktig omständighet att ta i betraktande.

Ett eget Nya Kopparbergs bergmästardöme hade upprättats 1637, och 1641 fick bergsmännen vid Ljusnars kopparbruk bergsfrälsefrihet på sam-

ma sätt som vid Stora Kopparberget, bl. a. innebärande handelsfrihet. Under 1646 och 1649 uppnåddes den största kopparbrytningen. Det rörde sig visserligen endast om en obetydlig bråkdel av produktionen i Stora Kopparberget, men förhoppningarna var ändå stora för det nya gruvområdets framtid. Flera av tidens finansärer av utländsk härstamning intresserade sig för det. Man var inne på tanken att göra det till ett stadsliknande samhälle, en "bergsfläck", och det finns ett stadsplaneförslag från 1652. Detta är den allmänna bakgrunden, som man måste ha i minnet, ett gruvindustriellt företag under utveckling, och ett samhälle vid gruvan, som inte var en stad, men som i vissa hänseenden erinrade om en stad med dess handel. Tillbakagången kom rätt snart, men det visste man inte då. Laxbro byggdes på en central plats inte långt från Ljusnarsbergs kyrka.

Michel Hindersson uppges ha kommit som bruksskrivare till Nya Kopparberget på bergmästaren Harald Olufssons tid, dvs. under 1640-talet (Harald Olufsson dog 1650).³ Han påträffas inte i mantalslängderna förrän 1653 (1652 års längd saknas), men om han tidigare tillhörde tjänstemännen vid gruvan är detta förståeligt, eftersom Harald Olufssons gårdsfolk upptas anonymt i en klumpsomma. I 1653 års längd finns han med hustru, dräng och piga men utan något gårdsnamn. Ordet Laxbro uppträder först 1657 i mantalslängderna. (I de följande decenniernas förteckningar på gårdsfolk på Laxbro finner man i regel två-tre

¹ Uppsatsen av Gösta von Schoultz om Bergmansgården i samlingsverket Skansens hus och gårdar (1953) har placerats i avdelningen Allmogens hus och gårdar. Gösta Sellings uppsats i En bok om Skansen (1933) bär däremot rubriken Herrskaps hem och borgarhus. Som en visserligen mycket enkel men dock herrgård betecknade Erik Lundberg Laxbrostugan i sin avhandling Herremannens bostad (1935). – Upplysningar om uppbyggandet av Skansens bergsmansgård har lämnats av professorerna Gösta Berg och Sigfrid Svensson.

² För studiet av Bergskollegiets och Nya Kopparbergs gruvtingsrätts handlingar har jag kunnat använda avskrifter gjorda ca 1960 av framlidne bankdirektören Bengt von Heijne (hos professor Yngve Öhman, som har ställt dem till mitt förfogande). Kontroller i vissa fall med originaldokumenten visar att dessa avskrifter är mycket pålitliga. I de nedan återgivna citaten har stavningen normaliserats men ordformerna bibehållits.

³ Harald Carlborg: Ljusnarsbergs malmtrakt (1934), s. 23.

drängar och lika många pigor, med ett maximum 1674 av fem drängar och två pigor. 1673 nämns också en skrivar(e).)

Den i Riksarkivet förvarade Lybeckerska genealogin från 1735 ger Michel Hindersson titeln bergsman. Det är också bergmästaren Odelstiernas beteckningar på honom i sin Bergsjordebok 1780/82: "var i sin tid en både mest drivande och förmögen bergsman". I en inlaga till Bergskollegiet 25 oktober 1658 kallar Michel Hindersson sig också själv bergsman: "att jag för några år sedan haver mig på denna orten bofast nedersatt och min näringsmedel (tillika med andra ärlige bergsmän) sökt här i Nya Kopparbergs gruva". Odelstierna anger, att han ägde fyra fjärdeparter i bergslaget (fjärdeparterna var en uppdelning av bruksrätten i gruvan) och en egen hytta, Michelshyttan. Antalet fjärdeparter tycks bekräftas av storleken av de avgifter, som han själv anger sig ha erlagt under 1658.⁴ De fyra fjärdeparterna var dock inte särskilt mycket, eftersom det sammanlagda antalet fjärdeparter under 1650-talet var 104.

I kontrast mot denna tämligen blygsamma andel står en anteckning i Bergskollegiets protokoll 25 november 1660: "Herr Lorentz Creutz remon-

strerade Michel Hinderssons tillverkning vara av 100 skeppund koppar." Hela koppartillverkningen vid Nya Kopparberget uppgick vid denna tid till mellan 400 och 500 skeppund om året.⁵ En avsevärt större del av kopparproduktionen gick alltså genom Michel Hinderssons händer än som härrörde från hans fjärdeparter. Michel Hindersson var bergsman i den meningen att han ägde andelar i bergslaget. Men benämningen bergsman beskriver endast till en del hans verksamhetsfält.

Vid Bergskollegiets sammanträde i november 1660 förklarade bergmästaren Polman Michel Hinderssons betydande tillverkning med att han "haver köpt för kontant malm". Vi finner honom också som förlagsman. För att sköta sitt bruk behövde bergsmännen krediter, s. k. försträckningar eller förlag, i allmänhet in natura i form av födoämnen och kol till bruket. I bergslagerna uppträdde staten emellanåt som förlagsgivare, men man sökte gärna få privata personer att åta sig denna roll. Vid Nya Kopparberget hade bergmästaren Harald Olufsson under 1640-talet varit förlagsgivare, och åtminstone under 1651 och 1652 övertog hans efterträdare som bergmästare, Hans Philip Lybecker, denna uppgift.⁶ Michel Hindersson har utövat en liknande verksamhet. Den process, som 1658–60 fördes mot honom, gällde just en anmälan, att han vid tillämpningen av förlagssystemet skulle ha gått för hårt fram och tagit bergs-

⁴ I skrivelse till Bergskollegiet 25 oktober 1658 anger Michel Hindersson, att han under 1658 till "staten" (statkopparen var den avgift, som betalade tjänstemännens löner m. m.) och andra utlagor erlagt 1 skeppund och 5 1/2 lispund koppar. Enligt Carlborg (s. 22) var avgiften detta år 6 lispund för varje fjärdepart. Fyra fjärdeparter var också vad änkan Maria van Gent förfogade över i början av 1700-talet. Enligt gruvtingsprotokollet 5 januari 1711 lämnade hon en fjärdepart 1708 och ytterligare tre 1711 i samband med att hon flyttade till Stockholm.

⁵ B. G. Bredberg: Metallurgiska anteckningar. Femte häftet (1867), s. 54.

⁶ Om Harald Olufsson och Hans Philip Lybecker som förlagsgivare se Carlborg, s. 20 f.

mäns koppar eller gruvdelar i ersättning för lämnade krediter.

En konkret redogörelse för dessa förlag har han själv lämnat i sin inlaga till Bergskollegiet 22 oktober 1658: Hösten 1656 hade han levererat 356 tunnor spannmål och 56 oxar, vintern 1657 "en tämlig post" kol (han säger sig ha betalat de dalkarlar, som förde kolen ur skogen), och hösten 1657 "oxar, salt och fisk" och "en tämlig post" spannmål. Den senare posten spannmål hade levererats av tre personer i Arboga och en i Frötuna vid Arbogaån. Dessa leveranser kunde han ta på kredit:

"Imellertid jag här bofast haver suttit, är hos gott folk så i Stockholm som annorstädes i oppstäderna och på landet kommen i god kredit, att de mig så i spannemål som andra nödige saker som bergsmännen bäst kunde vara tjänt med sitt bruk att fortsätta hava ombetrott. Det jag ock till en tämlig summa årligen tagit haver. Förbemålte gods haver jag anlagt här hos bergsmännen uti den förhoppning att kunna därför få min rättmätige betalning." Om försträckningen 1656 heter det i en skrivelse till Bergskollegiet 2 november 1660, att han förutom krediten hos sina goda vänner också hade kunnat gripa till sina egna medel.

Inför Bergskollegiet beskyllde bergmästaren Polman och Michel Hindersson varandra ömsesidigt. Polman klagade över att Michel Hindersson hade uppträtt vanvördigt mot bergmästaren och nämnden, när han vid gruvtingets sammanträde hade försvarat de bergsmän, som hade skatteskulder, att han varit berusad och att sammanträdet därför hade måst avbrytas. Michel Hindersson anklagade å sin sida Polman och dennes svåger, vågskrivaren Johan Toldon, för egenmäktigt förfarande, egna otillåtna affärer och för att de hade hindrat honom att få ut sina till-

godohavanden hos bergsmännen genom att i ersättning ta emot koppar från dem eller byta till sig de arbetsställen (gruvskiften), där de arbetade. Följden var, att han inte kunde betala sina egna kreditorer:

"Anno 1658 den 27 maj hade jag några skeppund kopper till att väga och stämt mine creditores till Linde, som kopporn hava skulle, men kunde inte få låta vägan på kronans våg, ehuru väl jag muntligen som skriftligen Johan Toldon därom bad. Icke heller lägga honom in i vägen. Och därigönom bragte mig den store skadan att jag alle mine creditores betingade koppers förbönder måste full forlön betala... Sammaledes ock anno 1659 bragte mig uti en stor omkostnad i det jag en liten post kopper hade till att låta väga och betala 2 mine creditores, som jag en tid med folk och hästar måst försörja, efter de intet ville draga utur gården förr än de finge sin betalning." (Supplik till Bergskollegiet 2 november 1660.)

Att Michel Hindersson ägde ett häftigt temperament är nog ovedersägligt.

Ett annat uppträde inträffade enligt gruvtingsrättens protokoll i mars 1665 under bergmästaren Otto Lybeckers tid. Det heter, att han "uppkom på rådstuvun med ett ivrigt mod och argt sinne, och såsom bergmästaren av hans uppsyn förmärkte, att han hade ont i sinnet, sporde han honom vad honom fattades, efter han såg så illa ut; strax han då inför sittande rätten med hårda ord framsteg" etc.

Men vi får tänka oss att konflikten mellan Polman och Michel Hindersson hade en djupare grund. Mycket synes tala för att det i första hand var fråga om en konflikt mellan handelshuset Amia och Michel Hindersson.

De båda bröderna David och Johan Ami(j)a, söner till en till Göteborg inflyttad nederländare, hade under 1640-talet sökt slå under sig kopparen från Ljusnarsberg genom stora penninglån. Skulderna till dem hemsökte Nya Kopparberget i flera decennier. David var borgare i Göteborg, medan Johan blev borgare både i Arboga och i Lindesberg. Efter den senares död

drevs affärerna av hans änka, Sophia Hartz (Hertzen).⁷ Michel Hinderssons sidoordning med familjen Amia framgår bl. a. av ett protokoll från Nya Kopparbergs gruvtingsrätt 14 februari 1658.

I landshövdingen Gustav Soops närvaro slog bergmästaren Polman här till reträtt (som tjänsteman ägde han inte rätt att göra egna affärer): "Bergmästaren presenterade åt Michel Hindersson och hustru Sophia Amia så mycken spannmål till köps, som de till sine bergsmän kunna hava behov att försträcka, efter som han en post spannmål nu haver i förråd, och till den ända dem hembjuder, att han icke vill gå dem förbi och intränga sig uti någon handel, dem till prejudice." Man ser här Michel Hindersson och Sophia Amia framträda som de två förlagsmännen, vardera med "sine" bergsmän.

Den inbördes konflikten mellan Michel Hindersson och huset Amia kan å andra sidan utläsas i Bergskollegiets protokoll 11 mars 1659, som refererar en supplik från David Amia.

Amia besvärar sig över att han inte kan åtnjuta sitt kontrakt med bergsmännen, "nämlig att hava preferentien av bergsmännens bruk och tillverkande för sin till dem gjorde förlag och försträckning". Denna supplik är direkt riktad mot Michel Hindersson: "Michel Hindersson skall honom därutinnan förfördela, i det han för ringa pris bergsmännens gruveskiftes malm till sig opphandlar." Huset Amia tycks i denna situation ha gjort ett försök att komma till uppgörelse med Michel Hindersson men utan att nå den framgång, som man hade hoppats på. Polman framhåller vid Bergskollegiets sammanträde 25 november 1660, att "Amian, som förste förlagsmannen är, haver löst Michel Hindersson ut, på det han icke skulle något hava beställa med bergsmännen, men sedan har han inlåtit sig med dem".

Polman, som väckte processen mot Michel Hindersson, kan ha gått Amias ärenden. I varje fall understödde han David Amia, när dennes supplik behandlades i Bergskollegiet i mars 1659.

Även längre fram i tiden finner man

Michel Hindersson som långgivare till bergsmän. Av en skrivelse från Bergskollegiet till bergmästaren Otto Lybecker 9 oktober 1672 framgår, att två bergsmän hade besvärat sig över att han hade dragit dem inför häradstinget för skuldfordran och låtit dem genom exekution betala både med fast egendom, boskap och hö. De menade, att deras skuld inte var så stor som Michel Hindersson uppgav, och att deras egendom hade värderats för ringa.

Handlingarna rörande sjötullsmedlen visar, att Michel Hindersson även omkring 1670 framträdde som en av de större invägarna av koppar. Därutöver ser man honom fungera som representant för kapitalintressen utanför orten. – I samband med de allt svårare förhållandena vid Nya Kopparberget medgav Kungl. Maj:t 1669, att hälften av stora sjötullen på den utskeppade kopparen under åren 1669–78 skulle tillföras bergslaget för kopparbrukets förbättring. Ungefär samtidigt sökte kronan finna en privatperson, som kunde köpa hela årstillverkningen, vilket skulle garantera både att bergslaget fick sin halva sjötull och att kronan fick den andra hälften. Ett tioårigt kontrakt ingicks 1670 med assessorn i Bergskollegiet och direktören vid Avesta kopparbruk Isak Cronström.⁸

Innan kontraktet med Cronström var klart, sände Bergskollegiet 1670 Philip Bonde och Hans Philip Lybecker till Nya Kopparberget för att granska hur sjötullsmedlen användes. Men de fann inga pengar. Några "senfärdige" personer "hava sig den stora

⁷ Om handelshuset Amia se Bredberg, s. 54 och J. Johansson: Noraskogs arkiv, 3 (1895–97), s. 160.

⁸ Om sjötullsmedlen se Carlborg, s. 24 och Bredberg, s. 55.

dristigheten oppå tagit och för gemene mannen en annan uttydning på K. Brev gjort". Den utnyttjade tolkningen var, att var och en behöll sjötullsmedlen för egen del allt efter den mängd koppar, som han hade vägt in. Den 15 augusti 1670 skrev Bonde och Lybecker till de två, som under 1669 och 1670 hade vägt in mest koppar, och befallde dem med hot om åtta procents ränta att omedelbart inleverera de hos dem inestående medlen. Den ene av dessa två personer var Simon Funck, som till sina andra intressen 1666 också hade lagt Salbo hemman i Ljusnarsberg med hytta och andelar i Nya Kopparberget. Den andre var Michel Hindersson.

Av gruvtingsrättens protokoll 25 maj 1674 framgår, att Michel Hindersson fungerade som Isak Cronströms affärsombud vid Nya Kopparberget. Cronströms representant vid sammanträdet, Gustav Jacobsson, beklagade, att en del bergsmän inte hade fått betalt för sina kopparleveranser av Michel Hindersson, "som dock kammarrådets kontanta medel under händer haft". Av räkningarna kunde ses, att han hade 6 000 daler kmt inestående av de medel, som Cronström hade lämnat till kopparinköp, "tillika med den spannmål och salt, som ännu hos honom finnes". I Bergskollegiets protokoll 23 november 1674 kallas Michel Hindersson Cronströms "casseur". Med en vid denna tid vanlig term skulle man kunna säga, att han var Cronströms faktor.

Den del av kopparpriset, som utgjorde halva sjötullen, skulle Cronström leverera direkt till bergslaget. Det märkliga är, att Michel Hindersson inte bara

var Cronströms faktor och således utbetalade sjötullspengarna till bergslaget, utan också hade en sådan position i bergslaget, att han som dess förtroendemän förvaltade dem. Enligt gruvtingsrättens protokoll 24 mars 1674 uppgav Cronström, att Michel Hindersson hade haft sjötullsmedlen om hand mellan 11 augusti 1670 och 30 maj 1673, då Cronström slutade med att betala sjötullen till bergslaget. Bergskollegiet fann 24 november 1674 anordningen olycklig: "Bergslagets kista borde bergmästaren förlängst taga uti förvaring och sätta uti en säker ort." Ännu 5 augusti 1679 beslöt dock Bergskollegiet att skriva till Cronström och be honom förklara sig över den rest av sjötullsmedlen, som ännu inestod hos Michel Hindersson.

Förutom Laxbro förvärvade Michel Hindersson andra gårdar och gruvdelar. Ett kuriosum är att bland omtalade överlåtelser också finns ett köp 1660 från Sophia Amia. Michel Hinderssons förmögenhetsförhållanden kan vidare illustreras av att då silverfyndigheterna i socknens norra del (Norrhörks silververk) upptäcktes 1670–71 och Bergskollegiet gav bergmästaren Otto Lybecker tillstånd till privilegium på fältet, om han skaffade delägare, särskilt "personer av medel", de som då trädde till och 1672 fick privilegium var Michel Hindersson jämte de tidigare nämnda Isak Cronström och Simon Funck, båda medlemmar av utländska finanssläkter.⁹

Michel Hinderssons sociala status visar sig i att han deltog i pryndandet av Ljusnarsbergs kyrka. År 1673 skänkte

⁹ Carlborg, s. 53, 213.

han en tavla över Uppståndelsen, och jämte Simon Funck, bergmästaren Otto Lybecker och dennes efterträdare Jonas Snack, med andra ord ortens honoratiore, stod han för kostnaden för en 1674 färdigställd tavla över Korsfästelsen.

Det kan i detta sammanhang vara av intresse att konstatera att 1673 också var det år då Laxbrostugan fick sina tak- och väggmålningar. Den som utförde den detta år av Michel Hindersson skänkta tavlan uppges av Ljusnarsbergshistorikern Hult ha varit "en konterfejare mästare Israel Moorman från Västerås", som hade eftersänts för att måla Ljusnarsbergs kyrka invändigt. Det ligger nära till hands att anta, att denne konterfejare också var upphovsman till Laxbrostugans målningar. Möjligen är detta uttryckt redan av Hult, ehuru hans formulering är oklar: "Af samme konterfejares ämbete och tjänst betjänade sig Michel Hindersson på Laxbro 1673 och lät honom förfärdiga en vacker tafla" etc. Denne konterfejare "mästare Israel Moorman från Västerås" kan förmodas vara identisk med den vid Västerås slott i början av 1670-talet liksom under åren 1679 och 1680 verksamme konterfejaren Israel Norman.¹⁰

Med den bild av Michel Hinderssons verksamhet och sociala position, som man får av de ekonomiska dokumenten, överensstämmer vad hans båda äktenskap vittnar om hans sociala förbindelser.

¹⁰ Om tavlorna i Ljusnarsbergs kyrka se Karl Hult: Ljusnarsbergs krönika (2:a uppl. 1918), s. 260 ff. Israel Norman omnämns i Tord O:son Nordberg: Västerås slott (1975), s. 121, 127. Uppslaget att Moorman och Norman är identiska har jag fått i brev från Västmanlands fornminnesförening i Västerås.

Medaljong på bortre gavelväggen i Laxbrostugans helgdagsstuga.

Hans första hustru var Anna Lybecker. Hon måste vara den hustru, som återfinns i mantalslängderna 1653 och 1654. (1655 års mantalslängd är svårtolkad, men i 1656, 1657 och 1658 års mantalslängder upptas ingen hustru på Laxbro, varför Anna Lybecker då bör ha varit död.) Det finns ingen uppgift om när Michel Hindersson gifte sig med Anna Lybecker, men äktenskapet har säkerligen varit kortvarigt. Anna var det tredje och yngsta barnet i Hans Philip Lybeckers äktenskap med Christina Schmidt. Detta ingicks 1629, och det första barnet föddes 1630. Michel Hinderssons äktenskap med Anna Lybecker har därför inte ingåtts mycket tidigare än 1650, kanske efter detta år.

Svärfadern, Hans Philip Lybecker, var sedan 1644 överbergmästare vid Stora Kopparberget, från 1647 också borgmästare i Falun och blev 1650 dessutom Harald Olufssons efterträdare som bergmästare vid Nya Kopparberget. Michel Hinderssons bekantskap med Anna Lybecker var i och för sig naturlig, eftersom Harald Olufssons dotter Brita sedan 1642 var Hans Philip Lybeckers andra hustru och därmed Annas styvmor. Att Lybecker tillät detta giftermål är emellertid påfallande. Hans bror Georg Henric (med tiden överste för Skånska regementet till häst och senare landshövding först i Kristianstads län och därefter över Bohuslän och Göteborgs stad) adlades 1650. Annas bror Otto hade 1648 blivit geschworne vid Stora Kopparberget och blev senare bergmästare vid Nya Kopparberget, i vilken egenskap vi redan har mött honom. Han gifte sig med Magdalena (Malin) Ersdotter, dotter till Erik Johansson, som 1647 arrenderade Hällefors silververk av kronan och 1656 utnämndes till bergmästare i Värmland. Annas äldre

syster Christina gifte sig med Lorens Franck, sonson till en köpman i Stockholm och med två farbröder, av vilka den ene var Uppsalaprofessorn Johannes Franckenius och den andre militären Mattias Franke, 1651 adlad Drakenstierna.¹¹

Den hustru, som uppträder på Laxbro fr.o.m. 1659 års mantalslängd, var Maria van Gent. Hennes far, Jan (Johan) van Gent, var född i Amsterdam och hade uppenbarligen flyttat till Sverige, fast vi inte vet när och varför. Han dog på 1640-talet. Hans änka, Barta Jacobs, gifte om sig med en man av förmodligen tysk härstamning men var änka på nytt, när hon från och med 1656 påträffas som innehavare av stångjärnsbruket Klockhammar nordväst om Örebro. Av hennes bevarade brev framgår att hon också var holländska. Jan van Gents far hade varit notarie i Amsterdam, hans mor var dotter till en notarie i Leiden men flera medlemmar av släkten innehade ledande poster i det holländska Ostindiska kompaniet.

¹¹ Om Hans Philip Lybecker se t. ex. Karl-Gustaf Hildebrand: Falu stads historia till år 1687 (1946), s. 477–494, om Georg Henric Lybecker t. ex. G. Elgenstierna: Den introducerade svenska adelns ättartavlor, 5 (1930), s. 90, om Erik Johansson J. Johansson: Noraskog, 3 (1884–87), s. 234, om Lorens Franck och hans släkt Hildebrand, s. 532–534, 683 och Svenskt biografiskt lexikon, 11 (1945), s. 433 f.

Om Anna Lybeckers härkomst ger den genealogiska litteraturen på olika sätt felaktiga uppgifter. Att hon var dotter till Christina Schmidt framgår av manuskriptet Lybeckerska Släkten uppsatt 1735 (Genealogica 241 i Riksarkivet) och bekräftas av personalierna vid Hans Philip Lybeckers död 1671 (Cod. N. 282 nr 12 i Uppsala universitetsbibliotek), där det heter, att han gifte sig med Christina Schmidt 5 januari 1629 och med henne hade en son och två gifta döttrar, och med Brita Haraldsdotter 24 juli 1642, med vilken han hade två döttrar och en son. Barnen med Christina Schmidt är nämnda i texten. Barnen med Brita Haraldsdotter var Chatarina (enligt dopboken döpt i Ljusnarsberg 7 juli 1644), död ogift, Brita, gift med bergmästaren vid Stora Kopparberget Erik Ersson Häll, och Harald, som adlades 1709 och blev stamfar till den adliga ätten Lybecker.

En gängse föreställning har varit att Anna Lybecker dog först i början av 1670-talet. Den finns t. ex. i Karl-Erik Forsslunds skrift Något om Laxbrostugan och dess folk (Sancte Örgens gille, 12, 1924) och i Elis Wettergren: Min mödernesläkt (Släkt och Hävd 1954), s. 151 f. Möjligheten att bestämma tiden för Michel Hinderssons andra äktenskap med hjälp av mantalslängderna frambölls först av professor Yngve Öhman. Det kan påpekas, att Barta van Gent i brev av 7 mars 1663 talar om sin måg Michel Hindrickss vid Nya Kopparberget.

Barta van Gent (som hon skriver sig) hade goda kontakter i Sverige, och hennes förbindelser med Holland hade inte brutits. Av Michel Hinderssons husrus bröder var Hendrik köpman i Amsterdam, och när han 1667 fick ett mycket betydande arv från sin farbror Arent van Gent, kunde han gifta sig med Maria van der Merct och blev därigenom befryndad med några av de mera framstående köpmannasläkterna i Amsterdam. Maria van Gents andre bror, Pieter (Peter), påträffas som svensk köpman 1662 och blev rådman i Arboga 1669. Han gifte sig med Elisabeth Perner, dotter till en i Augsburg född köpman i Arboga, tidigare bruksförvaltare vid ett par västmanländska järnverk. När Maria gifte sig med Michel Hindersson 1658 eller 1659, var hon förmodligen endast 16–17 år. Man måste anta, att hennes mor på Klockhammar sökte ett gifte för henne, som inte alltför mycket avvek från vad som passade sig i hennes familj.¹²

Michel Hinderssons första hustru, Anna Lybecker, var helt och hållet av tysk härstamning, och Maria van Gent helt och hållet av holländsk. De tillhörde den grupp av från kontinenten inflyttade experter-företagare, som utvecklingslandet Sverige vid denna tid behövde, men som också kom hit med förhoppningar om att finansiellt kunna utnyttja sin nya ställning. Även bakom namnen på andra fränder och vänner på Laxbro gård döljer sig personer, som utgjorde första eller andra generationen av till Sverige invandrade släkter. Detta tycks vara värt att uppmärksamma, eftersom det är omvittnat, att det främmande befolkningsskiktet i 1600-talets Sverige helst rörde sig inom sina egna kretsar. Man kunde vänta sig, att Michel Hindersson själv tillhörde en utländsk familj. Hans namn kan i och för sig vara både svenskt och utländskt. Om hans familjebakgrund har vi dock ingen kunskap,

¹² Om familjen van Gent se närmare Göte Klingberg och Yngve Öhman: Van Gent – en 1600-talsfamilj i Arboga och Bergslagen (Hembygdsföreningen Arboga Minne. Årsbok 1975, s. 11–39).

endast att bergmästaren Odelstierna 1780/82 uppgav, att han skulle ha kommit till Nya Kopparberget från Linde.

Vi kan således konstatera, att Laxbrostugan uppfördes av en kopparköp-

man, en kreditgivare till gruvindustrin med utnyttjande av eget kapital och av kapital från affärsintressen i Stockholm och annorstädes, och en affärsrepresentant för sådana kapitalintressen.

Zusammenfassung

Ein erhaltenes Kaufmannsgebäude aus dem 17. Jahrhundert

Das Laxbro-Haus in Skansen

Im Freilichtmuseum Skansen in Stockholm steht eine Hofanlage, die ihren Ursprung in einem 1895 geschenkten Gebäude hat, das von dem Hof Laxbro in dem Bergbauort Nya Kopparberget im mittelschwedischen Bergbaugebiet stammt. In Skansen wurde das Laxbro-Haus dann zum Hauptgebäude eines rekonstruierten Bergmannshofes, der sich aus Gebäuden zusammensetzt, die man aus dem westlichen Teil der Provinz Västmanland, der Heimat des Laxbro-Hofes, überführt hatte. Das Laxbro-Haus lässt u. a. durch seine verhältnismässig grossen Räumlichkeiten Zusammengehörigkeit mit den Wohnsitten der höheren Sozialschichten erkennen. Sein Festzimmer schmücken Malereien von 1673 (siehe Abb.), aber das Haus kann älter sein, möglicherweise aus den fünfziger Jahren des 17. Jahrhunderts. Die später überführten Gebäude sind erheblich jünger.

Von der ursprünglichen Einrichtung des Laxbro-Hauses war bei der Überführung nichts mehr vorhanden. Die heutige Möblierung ist eine Rekonstruktion mit Hilfe von Möbeln aus dem Nordischen Museum, die zeigt, wie ein Bergmannsheim sich zu Anfang des 18. Jahrhunderts ausnahm. Aber die wirtschaftliche Lage der Bergleute war unterschiedlich, und eine genauere Schilderung des Bauherrn von Laxbro, Michel Hindersson, wurde niemals vorgelegt. Dieser Aufsatz soll den sozialen Hintergrund von Laxbro im 17. Jahrhundert beleuchten.

1637 wurde ein eigener Bergmeisterdistrikt Nya Kopparberget eingerichtet, und 1641 erhielten die Bergleute u. a. Handelsfreiheit. Auf die Zukunft des neuen Bergbaugebietes wurden grosse Hoffnungen gesetzt, mehrere Geldgeber ausländischer Herkunft waren daran interessiert; 1652 wurde der Entwurf für einen Stadtplan ausgearbeitet. Ziemlich bald setzte jedoch ein Rückgang ein, aber das ahnte man beim Aufbau von Laxbro noch nicht.

Michel Hindersson bezeichnete sich selbst als Bergmann. Aber diese Benennung beschreibt sein Tätigkeitsfeld nur zu einem Teil. Es zeigt sich nämlich, dass durch seine Hände ein erheblich grösserer Teil der Kupferproduktion lief, als das, was aus seinem eigenen verhältnismässig bescheidenen Anteil an dem Bergwerk stammte. Er kaufte Erz und vergab auch Kredite an die Bergleute, im allgemeinen in Form von Lebensmitteln und Kohle, die sie für den Betrieb der Grube brauchten. So hatte er z. B. im Herbst 1656 356 Tonnen Getreide und 56 Ochsen geliefert.

Archivalien zeigen, wie er hierbei in Konflikt mit dem aus den Niederlanden stammenden Handelshaus Amia geriet, das im 17. Jahrhundert versuchte, durch grosse Darlehen den Kupfer von Nya Kopparberget in die Hand zu bekommen. In einem Gerichtsprotokoll von 1658 erscheinen das Handelshaus und Michel Hindersson als die beiden Kreditgeber der Grube mit jeweils „ihren“ Bergleuten. Auch weit später noch wird der letztere als Kreditgeber für Bergleute erwähnt.

Noch um 1670 ist Michel Hindersson einer der grösseren Kupferhändler. Als der schwedische Staat in den siebziger Jahren des Jahrhunderts einen Kontrakt mit einem Unternehmer ausserhalb des Bergwerks über den Kauf des ganzen Jahresertrages abgeschlossen hatte, trat Michel Hindersson als dessen Bevollmächtigter auf.

Ausser Laxbro erwarb Michel Hindersson andere Höfe und wurde überhaupt als eine „Person von Vermögen“ angesehen. Sein sozialer Status zeigt sich darin, dass er sich neben anderen Honoratioren des Ortes an der Ausschmückung der Gemeindekirche beteiligte. Zu dem Bild von seiner Tätigkeit und sozialen Stellung, das die ökonomischen Dokumente vermitteln, stimmt auch das Zeugnis, das seine beiden

Ehen von seinen sozialen Beziehungen ablegen. Seine erste Frau, Anna Lybecker, war rein deutscher Herkunft, seine zweite, Maria van Gent, rein holländischer. Sie gehörten dem Kreis der vom Kontinent eingewanderten Experten-Unternehmer an, die das Entwicklungsland Schweden um jene Zeit brauchte, die aber auch in der Hoffnung hierher kamen, ihre neue Stellung finanziell nutzen zu können.

Summa summarum: Das Laxbro-Haus wurde von einem Kupferkaufmann, Kreditgeber der Grubenindustrie und Repräsentanten auswärtiger Kapitalinteressen erbaut. Es stellt ein ziemlich einmaliges Andenken an eine Unternehmerschicht dar, die für die schwedische Wirtschaft im 17. Jahrhundert von wesentlicher Bedeutung war.

(Übersetzt von Christiane Boehncke Sjöberg)

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Perspektiv på folkrörelserna

Av Mats Hellspong

Sven Lundkvist: Folkrorelserna i det svenska samhället 1850–1920. Sober-Dokumentation 3, Stockholm 1977. 244 s.

1

Folkrörelseforskningens nestor i Sverige är skriftställaren E. H. Thörnberg, vars omfattande författarskap om bl. a. nykterhetsrörelsen, frikyrkorörelsen och kooperationen inledades gott och väl före första världskriget.¹ Verklig bredd och stadga fick dock folkrörelseforskningen först på 1940-talet. Då utkom i det magistrala verket *Den svenska arbetarklassens historia* Herbert Tingstens studie av socialdemokratiens idéutveckling och Jörgen Westerståhls av svensk fackföreningsrörelse.² Redan 1938 hade Tage Lindbom behandlat fackföreningsrörelsens äldre historia.³ Under 1940-talet framträdde också Hilding Johansson med en större studie av nykterhetsrörelsen.⁴ Under 1950-talet utgav kyrkohistorikern Gunnar Westin och religionssociologen Berndt Gustafsson viktiga arbeten om den svenska frikyrkorörelsen.⁵

¹ Se t. ex. *Den kooperativa rörelsen. En kortfattad allmän öfversikt.* Stockholm 1907; *Folkrörelser och samhällsklasser i Sverige.* Svensk Tidskrift 1912; *Folkrörelser och samhällsliv i Sverige.* Stockholm 1943.

² H. Tingsten: *Den svenska socialdemokratiens idéutveckling 1–2.* Stockholm 1941; J. Westerståhl: *Svensk fackföreningsrörelse. Organisationsproblem. Verksamhetsformer. Förhållande till staten.* Stockholm 1946.

³ T. Lindbom: *Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst och tidigare historia 1872–1900.* Stockholm 1938.

⁴ H. Johansson: *Den svenska godtemplarrörelsen och samhället.* Stockholm 1947.

⁵ G. Westin: *Den kristna friförsamlingen i Norden. Frikyrklighetens uppkomst och utveckling.* Stockholm 1956; B. Gustafsson: *Socialdemokratien och kyrkan 1881–1890.* Lund 1953; dens.: *Svensk kyrko-geografi. Med samfundsbeskrivning.* Lund 1957.

Gemensamt för större delen av denna äldre folkrörelseforskning var koncentrationen på en enstaka folkrörelse och riksperspektiv på denna rörelse. Den idéhistoriska och organisatoriska utvecklingen stod i centrum för intresset. Ett annorlunda synsätt representerades främst av Berndt Gustafsson, som intresserade sig för dels förhållandet mellan religion och politik, dels frikyrkorörelsens geografiska spridning över landet.

Inom den statsvetenskapliga forskningen har försök gjorts att bestämma folkrörelsernas politiska betydelse. Hilding Johansson har menat, att folkrörelsernas inflytande på den politiska utvecklingen varit mycket begränsat fram till 1930-talet, medan de däremot varit viktiga som plantskolor för politiska karriärer.⁶ Pär-Erik Back och Nils Elvander har velat tilldela folkrörelserna större betydelse politiskt även i äldre tid och främst pekat på deras kommunala inflytande.⁷

Folkrörelsernas politiska roll stod också i fokus för det 1965 i Uppsala startade, mycket brett upplagda forskningsprojektet *Klassamhällets funktioner: Folkrorelserna med Carl-Göran Andrae och Sven Lundkvist som ledare.* I en rad lokalstudier av folkrörelserna i medelstora städer sökte man ytterligare precisera och nyansera den bild av folkrörelserna som påtryckargrupper på det lokala planet, som Pär-Erik Back tidigare tecknat. Samtidigt eftersträvade uppsalahistorikerna en total inventering av matriklar och årsberättelser för att kunna kartlägga folkrörelsernas geografiska utbredning och sociala förankring.

Folkrörelseprojektet i Uppsala har till i år resulterat i ett tiotal tryckta avhandlingar, vartill

⁶ H. Johansson: *Folkrörelserna och det demokratiska statsskicket i Sverige.* Karlstad 1952.

⁷ P-E Back: *Sammanslutningarnas roll i politiken 1870–1910.* Skellefteå 1967; N. Elvander: *Intresseorganisationerna i dagens Sverige.* Uppsala 1966.

kommer en lång rad opublicerade licentiatavhandlingar och kandidatuppsatser. En summering av projektets samlade resultat har hittills saknats. Denna lucka fylldes dock 1977 genom Sven Lundkvists arbete *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*. Det är min avsikt att här redovisa några av de intressantare resultaten i detta arbete och att sedan diskutera folkrörelserna som objekt för etnologisk forskning.

2

I ett inledande kapitel söker Lundkvist anknytningspunkter för den historiska folkrörelseforskningen i internationell historisk, statsvetenskaplig och sociologisk litteratur. Flera intressanta hypoteser presenteras i detta avsnitt, men ofta har de endast ett rent teoretiskt intresse, eftersom de knappast prövats empiriskt i den forskning, som ligger till grund för Lundkvists arbete. I anslutning till klassisk sociologisk forskning diskuteras grundläggande skillnader mellan det äldre agrara ståndssamhället och det moderna industri- och klassamhället. Lundkvist finner skillnader i solidaritetens struktur särskilt givande: solidariteten i det äldre samhället var främst vertikal, den överordnade hade ett ansvar för sina underordnade, medan solidariteten i det moderna samhället är horisontell, den råder inom grupper eller klasser. Han diskuterar också teorier, som avser att förklara uppkomsten av sociala proteströrelser.

Vidare presenteras drag i den ganska rika, främst amerikanska litteraturen om "voluntary associations" (frivilligföreningar). I hög grad har den syftat till mätningar av den relativa andelen medlemmar i sådana föreningar ur skilda sociala och etniska strata. Men även kring den intressanta frågan om folkrörelsernas institutionalisering finns en värdefull litteratur. För folkrörelserna själva måste onekligen forskningen kring minoritetsstyre och byråkratisering vara högst kontroversiell. I ett land med så gamla och sedan länge etablerade folkrörelser som Sverige borde det inte vara svårt att testa Peter M. Blaus tanke om "succession of goals", alltså att en organisation med tiden uppsätter nya mål för att tillgodose medlemmarnas motivation och för att rättfärdiggöra sin existens.⁸

⁸P. Blau: *The Dynamics of Bureaucracy. A study of Interpersonal Relations in Two Government Agencies*. Chicago 1955.

Pessimistiskt uttryckt kan en organisation bli ett mål i sig själv genom att de ledande tjänstemännen inte vill eller kan avskaffa sina egna tjänster.

Av särskilt etnologiskt intresse är diskussionen om föreningsfunktioner. Funktionerna är manifesta, d. v. s. medvetna och formulerade, eller latenta, d. v. s. oavsedda men möjliga att påvisa genom noggrann observation. Man kan också skilja mellan de funktioner föreningarna fyller för samhället och för medlemmarna. Lundkvist betonar i det senare fallet i anslutning till David L. Sills dels den sociala integrationen, dels träningen i organisationsfärdigheter. Man kunde tillägga, att organisationsfärdigheter bara är en del av de komplex av färdigheter och värderingar, som folkrörelserna givit sina medlemmar.

Försöken att typologisera och klassificera "voluntary associations" gör ett vidlyftigt och förvirrat intryck i internationell sociologisk litteratur. Lundkvist återger dock här de intressanta sekteteoretiska resonemang, som ytterst går tillbaka på tysken Ernst Troeltschs arbete *Die Sociallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* från 1912. Sekten är enligt Troeltsch en reaktion mot den etablerade kyrkans kompromiss med världen. Sekten kännetecknas av frivillig anslutning, av att vara liten, av att fordra omvändelse av sina medlemmar och av ett bestämt avståndstagande från olika drag i den världsliga kulturen. Sekten möts av omvärlden med hån och förakt. Men när dess medlemmar blir äldre, gifter sig och gör social karriär, blir de mer benägna att kompromissa med sina gamla ideal. När sekten börjar acceptera världen, accepterar omvärlden i sin tur sekten, vilket skänker respekt åt medlemmarna. De fattigas sekt blir medelklassens samfund. Men när sekter blir samfund, sker det ofta under motstånd från minoriteter inom sekten, som slåss för de gamla idealen. Utbrytargrupper samlar sig kring karismatiska oppositionsmän, folk med "nådegåva", och grundar nya sekter.

Denna sekteteori är särskilt tänkt att användas om religiösa organisationer. Den förefaller t. ex. väl tillämplig på baptismen och dess utbrytargrupper (pingströrelsen, Maranata). Men den kan också intressant nog appliceras på politiska organisationer. Så har t. ex. socialdemokratien genom sina framgångar och sina kompromisser med de ursprungliga upphöjda idea-

len förvandlats "från sekt till kyrka". Resultatet har blivit utbrytarsekter till vänster. Och när de kommunistiska partierna i skilda länder till en viss del accepterat det demokratiska samhället, bildar dogmatiska oppositionsmän omedelbart nya renläriga sekter.

Sven Lundkvists arbete består i fortsättningen av två huvudavdelningar. Den första heter Folkrörelsernas plats i samhället och vill relatera samhällets omvandling till folkrörelsernas utveckling, när det gäller medlemsanslutning, geografisk utbredning och social sammansättning. Samhällsomvandlingen 1850–1920 beskrivs på ett något träigt sätt med hjälp av yrkesstatistik och migrationsmaterial. Framväxten av de tre klassiska folkrörelserna, frikyrkorörelsen, nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen-fackföreningsrörelsen, skildras koncentrerat. Vissa likheter framhävs: protestkaraktären, de karismatiska ledarna, fraktionsstriderna. Frapperande är att många av ledarna hade annan social bakgrund än massan av anhängare. En hypotes skulle vara, att sekter ofta leds av alierade medlemmar av en annan klass. Lundkvist anser med rätta problemet vara värt en egen studie.

Lundkvist diskuterar frågan hur stor del av befolkningen, som var med i någon folkrörelse. Sådana beräkningar måste utföras med stor försiktighet med tanke på främst dubbelanslutningen inom speciellt nykterhetsrörelsen men också bristen på uppgifter från vissa samfund. Frikyrkorörelsen visar en stadig stegring av antalet medlemmar under hela den studerade perioden 1850–1920. Fackföreningsrörelsens uppåtgående kurva är ännu brantare men med ett dramatiskt avbräck efter storstrejken 1909. Nykterhetsrörelsens snabba uppgång kulminerar 1910 och förbyts sedan i tillbakagång.

Ett givande avsnitt behandlar folkrörelsernas sociala struktur. Lundkvist bygger här sin framställning på en rad avhandlingar inom projektet om folkrörelserna i främst mellansvenska städer. Viktiga är de differenser i medlemsomsättning, som konstaterats för de olika folkrörelserna. Frikyrkorna hade låg medlemsomsättning. Steget in i en frikyrka var viktigt och avgörande och ledde ofta till ett livslångt engagemang. Fackföreningsrörelsen och framför allt nykterhetsrörelsen hade stor medlemsomsättning. Långt fler kom i kontakt med dessa rörelser än vad ett enstaka års medlemssiffror tyder

på. Å andra sidan bör engagemanget ofta ha varit ytligt. Den religiösa omvändelsen fick en mer genomgripande effekt på människorna, låt vara att den berörde en mindre grupp totalt sett.

Inom nykterhetsrörelsen sjunker medlemsomsättningen vid periodens slutskede. Men kring sekelskiftet var den så hög, att medlemsstocken i statistisk mening i stort sett förnyades varje år! Det fanns naturligtvis en kärna av trogna medlemmar. Men det fanns också ett stort antal personer, som gick in och ut (eller uteslöts) flera gånger om året. Jag skulle vilja tolka detta som ett indicium på nykterhetslogernas oerhörda sociala betydelse kring sekelskiftet. Till deras aktiviteter och kamratliv lockades mängder av ungdomar, av vilka åtskilliga egentligen stod helt främmande för nykterhetsrörelsens grundidéer.

Arbetets andra huvudavdelning heter Folkrörelsernas funktion i samhällsomvandlingen. Här behandlas folkrörelsernas politiska roll och Lundkvist tar upp en tankegång från den engelske socialhistorikern Harold Perkin om folkrörelserna som det moderna samhällets "barnmorska".⁹ Intressant är beskrivningen av den svenska kyrkans kris under 1800-talet och väckelserörelsens roll som murbräcka för alternativa idéer. Lundkvist är benägen att se folkrörelserna som ett svar på ett växande behov av en ny moral.

Lundkvist gör vissa värdefulla försök att se de gemensamma dragen i folkrörelserna. Rörelserna tar sikte på och drar med sig samma grupper och människotyper: yrkesskickliga, framåtsträvande män i gränsskikten mellan medelklass och arbetarklass dominerar. Frikyrkorna har en viktig särställning: här dominerar kvinnorna bland medlemmarna och här har särskilt kvinnor med enkel social bakgrund (pigorna) en social plattform, som de saknar i de andra rörelserna och i samhället i stort.

Både när det gäller organisation och aktivitetsmönster visar de klassiska folkrörelserna upp slående likheter. Man byggde i regel upp likartade riksorganisationer med starka central- och distriktsorgan överordnade de lokala. Arbetsformerna var i stort sett likartade: styrelse, anställda funktionärer, protokoll och matriklar.

⁹ H. Perkin: *The origins of modern english society 1780–1880*. London 1974.

Nycterhetsrörelsen knöt an till amerikanska förebilder och påverkade i sin tur arbetarrörelsen. Anknypningen till äldre svensk praxis är dock ännu ett outrett kapitel. Även sammanträdestekniken var mycket samstämmig: sånger till likartade melodier, ideologiskt färgad förkunelse och kaffefester.

3

Jag skulle till denna anmälan av Lundkvists värdefulla summering av uppsalahistorikernas folkrörelseforskning vilja foga några synpunkter på folkrörelserna utifrån en mer uttalat etnologisk synvinkel. Jag gör detta i egenkap av ansvarig för ett projekt med förankring vid Institutet för folklivsforskning i Stockholm, som vi givit titeln Folkrörelsernas kulturmiljö. Detta är i sin tur en del av det tvärvetenskapliga projektet Stad och omland. Urbaniseringen, individen och folkrörelserna i tvärvetenskapligt perspektiv 1890–1975, som leds från historiska institutionen vid Uppsala universitet och närmast är att betrakta som ett försök att vidareutveckla erfarenheter och kunskaper från den folkrörelseforskning, som Sven Lundkvist summerat i ovan nämnda arbete.

Utgångspunkten för det pågående etnologiska studiet av folkrörelserna är antagandet, att människor inte blev medlemmar i dessa rörelser enbart av hängivenhet för mer eller mindre abstrakta idéer. Vi utgår från att man också lockades av själva föreningslivet i alla dess konkreta former, att man där sökte och fann en social gemenskap och en tilltalande miljö. Den speciella kulturmiljön inom folkrörelserna bör ha varit ett attraktivt alternativ i en tid med trånga och fattiga hemmiljöer och få nöjen och förlustelser. Den sociala gemenskapen kändes trygg och värdefull, då motsättningarna mellan klasser och grupper var tydliga och häftiga.

Med denna utgångspunkt blir det naturligt för etnologisk forskning att rikta sökarljuset mot folkrörelsernas "sekundära" funktioner. I jämförelse med tidigare folkrörelseforskning, inriktad på idéer, organisation, rekrytering och spridning, står det etnologiska synsättet för ett "gräsrotsperspektiv" på folkrörelserna, för en analys av den konkreta och triviala vardagen sedd ur de vanliga medlemmarnas horisont. De centrala frågorna borde bli dessa: "Skapade folkrörelserna en ny kulturmiljö?" och "Vad betydde folkrörelseengagemanget för den enskil-

de medlemmen?" Frågorna ställdes även av uppsalahistorikerna på 1960-talet, men deras val av material och metoder tillät inte att de besvarades.

Vad betyder då "kulturmiljö" i detta sammanhang? Jag skulle vilja pröva följande definition: En kulturmiljö skapas, när en grupps idéer, värderingar och erfarenheter konkretiseras och kommuniceras i föremål, manifesteras i gemensamma aktiviteter och upplevs som en social gemenskap. Ett studium av folkrörelsernas kulturmiljö skulle då för det första innebära en granskning av den fysiska miljön i vid mening. En nyligen avslutad delstudie behandlar sålunda arbetarrörelsens föremålsbestånd (t.ex. fanor, väggprydnader och propagandamärken).¹⁰ För det andra skall rörelsernas programverksamhet undersökas. Under arbete är exempelvis en studie av årsfestcykeln inom folkrörelserna. För det tredje riktas uppmärksamheten mot den sociala gemenskapen inom föreningarna och relationerna mellan medlemmarna och mellan föreningen och omgivningen analyseras.

Frågan om folkrörelserna skapat en *ny* kulturmiljö berörs flyktigt hos Sven Lundkvist, vilket även antydde ovan. Lundkvist förutsätter en kombination av äldre svensk praxis och anglosaxisk påverkan som stilbildande för folkrörelsernas organisationsformer. Som den äldsta rörelsen spelade särskilt väckelserörelsen en mönsterbildande roll. Men för att riktigt besvara den intressanta frågan om folkrörelsernas kulturskapande roll bör en rad begränsade specialstudier utföras av t. ex. basarens, paketauktionens, gökottans, friluftsmötets och demonstrationstågets historia.

Lundkvist behandlar i sitt arbete de tre klassiska folkrörelserna före 1920. Främst beror detta antagligen på att det är dessa, som anses ha spelat en politisk roll. Men även idrottsrörelsen har beretts visst utrymme i uppsalapjektet. Ur en etnologisk synvinkel, när tonvikten mer läggs på den kulturella miljön och dess betydelse för medlemmarna och mindre eller inte alls på rörelsens politiska roll, blir det befogat att vidga begreppet folkrörelse ännu mer. Idrottsrörelsen hör obetingat med i en etnolo-

¹⁰ M. Bergstrand–C. Haglund: Föremål inom arbetarrörelsen. Otryckt B1-uppsats vid Institutet för folklivsforskning höstterminen 1978.

gisk granskning, men också t.ex. hembygds- och scoutrörelsen. Sören Janssons pågående forskningar i Enköping avser bl. a. att diskutera gränserna mellan traditionella folkrörelser och vanliga föreningar och frågan hur de senare övertagit vissa av de förras funktioner. En studie av folkrörelsernas funktion för sina medlemmar kräver, att rörelserna studeras över en viss tidsperiod i ett lokalsamhälle mot bakgrund av hela den övriga föreningsfloran.

Att ställa i varje fall formellt opolitiska folkrörelser mot öppet politiskt verksamma är ett exempel på ett verkningfullt traditionellt etnologiskt grepp: att jämföra och kontrastera. Medan de klassiska folkrörelserna erbjuder en alternativ andlig kultur, representerar idrottsrörelsen kroppskulturen. När solidaritet och jämlikhet ges en framträdande plats i många folkrörelser, representerar idrottsrörelsen en prestationskultur med starka inslag av konkurrens och elit tänkande. Genom att kontrastera idrottsrörelsen mot de äldre folkrörelserna framträder onekligen kulturspecifika drag i de olika rörelserna i skarpare belysning.

Sven Lundkvist framhåller hur samstämmiga organisationsformerna varit för de tre folkrörelser han studerat. Påståendet kunde också gälla för idrottsrörelsen. Men det är också frapperande hur olika organisationsinstrument använts i de olika rörelserna. För de äldre rörelserna var de formaliserade diskussionsmötena ytterst centrala element i verksamheten. Inte minst torde detta gälla om den äldre IOGT-rörelsen med dess ritualiserade former. För idrottsrörelsen, där kroppsövningar var verksamhetens kärna, var de traditionella mötesformerna en angelägenhet för styrelsen och på ett egenartat sätt frikopplade från den övriga verksamheten. Saken kunde uttryckas på följande sätt av idrottsmän, som deltog i träning och tävling men aldrig besökte klubbmöten: "Jag bara idrottade, jag deltog inte i föreningslivet".

Idrottsrörelsens särställning kan också uttryckas så här. Man hade inte ambitionen att ge sina medlemmar normer och riktlinjer för deras beteende utanför idrottslokalerna. Idrotten var en väl avgränsad sektor av medlemmarnas liv. Den enda egentliga verksamheten inom idrottsföreningarna av icke-idrottslig art var ekonomisk: aktiviteter för att stärka föreningarnas kassa och därmed säkra verksamheten.

Idrottsrörelsens målsättning är alltså klart de-

finierad och entydig och kan i detta avseende påminna om fackföreningsrörelsens. I ett historiskt perspektiv tycks emellertid fackklubbar ha fyllt flera skilda funktioner tidigare. Även arbetarrörelsens verksamhet hade förr större bredd. Ambitionerna att erbjuda medlemmarna ett alternativ till det kapitalistiska samhällets underhållningsutbud ledde förr gärna till skapandet och vidmakthållandet av en alternativ kulturmiljö.¹¹

De två folkrörelser där man mest obetingat kan tala om en rik och särpräglad kulturmiljö är nykterhetsrörelsen och frikyrkorörelsen. För den förra gäller påståendet om dess storhetstid under seklets första decennier, för frikyrkorörelsen gäller det delvis än idag. Nykterhetsrörelsen ville avhålla ungdomen från spritens faror genom att samla den till en rik flora av aktiviteter: teater och folkdans, lekar och utflykter, föredrag och studiecirkel. Den anglosaxiska mötesritualen satte en högtidlig prägel på sammankomsterna, ett småfolkets ordensväsen under ledning av barska, välbeställda arbetare. Man ville fylla medlemmarnas fritid med ett positivt innehåll, som skulle ge argument mot och vara ett alternativ till riskabla lockelser som spriten och dansbanan.

I ännu högre grad representerar frikyrkolivet en alternativ livsform med aktiviteter avpassade för olika åldrar och kön: söndagsskola, scouting, syföreningar, studiegrupper och sångkör. Det är lätt att se att man här kan tala om speciella kulturmiljöer. Eftersom den yttre konkreta inramningen, lokalerna, är en viktig del av kulturmiljön, blir det av intresse att konstatera, att just frikyrkorörelsen alltså disponerar egna kyrkor. En tendens till att övergå till förhyrda, standardiserade och kulturellt utslätade lokaler är annars tydlig bland folkrörelserna.

Utmärkande för frikyrkorörelsen är vidare ambitionerna att ge medlemmarna fasta handlingsnormer i vardagslivet. De strängaste värderingarna kring världsliga vanor och nöjen finns naturligtvis inom de mest utpräglade sekterna. Utvecklingen "från sekt till kyrka" leder, som vi sett, till en mer accepterande hållning gentemot

¹¹ L. Jansson: Socialdemokratiska ungdomsklubben Aktiv 1923–1933. En jämförande studie av arbetarrörelsens kulturmiljö i Stockholm. Otryckt C 1-uppsats vid Institutet för folklivsforskning höstterminen 1977.

"världen". Margaretha Balle-Petersen har dock nyligen i en studie av frikyrkliga grupper i Danmark på 1800-talet givit talande exempel på den äkta sekteristiska hållning, som en gång kännetecknade frikyrkornas folk. På 1890-talet lät frikyrkofolket, särskilt på Jylland, uppföra egna mejerier som inte användes på söndagarna, eftersom man inte kunde förlika sig med att de vanliga andelsmejerierna var i drift även över helgerna.¹²

Folkrörelserna står idag inför problem genom att de är bärare av idéer och livsformer, vars aktualitet och möjligheter att konkurrera med nya budskap, sysselsättningar och underhållningsformer är diskutabla. Folkrörelsernas budskap har varierande framgång i växlande andliga klimat. Dessutom förändras samhället och därmed de behov som rörelserna en gång täckte.

Det är här Blaus ovan nämnda begrepp "succession of goals" kommer in. Socialdemokratin släppte under 1940- och 1950-talen ambitionerna att i lokalföreningar fylla medlemmarnas behov av nöjen och social gemenskap och inriktade verksamheten puritanskt och målmedvetet på rent politiskt arbete. Efter valnderlaget 1976 har röster höjts om en återgång till en rikare social verksamhet i föreningarna för att också fånga upp de politiskt ljumma. Nykterhetsrörelsen upplevde en kris när logernas ställning som lokala nöjescentra och träffpunkter började vackla på 1920-talet. Med bilismens genombrott efter andra världskriget fick nykterhetsrörelsen en ny målgrupp och den nedåtgående kurvan bröts. Idag, när så många nykterhetsföreningar ligger i malpåse, förefaller behovet av en förnyelse av verksamheten skriande. För en utomstående betraktare borde det snabbt växande narkotikaproblemet vara en tacksam uppgift. Idrottsrörelsen framstår som den folkrörelse som har lättast att hålla ställningarna. Det torde bero på att behovet av kroppsövningar, tävlingar och spännande underhållning är så mycket mer konstant och tidlöst än andra folkrörelser mer etiskt-moraliska budskap.

¹² M. Balle-Petersen: Guds folk i Danmark. Nogle synspunkter på studiet af religiøse grupper. Folk & Kultur 1977, s. 92 ff.

Carl-Gustaf Thornström: Bakom stagnationen. Lokalsamhället och omvärlden i en svensk skärgårdsby 1500–1975. Engl. summary. Diss. Uppsala 1978.

Syftet med Thornströms avhandling är att kartlägga och förklara förändringsprocessen i lokalsamhället Strupö. Den förändring det är frågan om är närmast den som brukar beskrivas som en övergång från bondefiskare till fiskarbondetill yrkesfiskare. För att förklara denna övergång menar Thornström att det inte räcker med att beakta den lokala förändringen. Orsakerna till förändring ska sökas i förhållandet mellan lokalsamhälle och storsamhälle.

Detta är ju ingen ny tanke. Thornströms avhandling skiljer sig från många andra som behandlar samma fråga däri att han tar sin teoretiska utgångspunkt i marxismen vilket för med sig, att det centrala studieobjektet för undersökningen blir de relationer som råder mellan storsamhället och lokalsamhället. Därav följer att Thornström inte behöver bemöda sig om en fullständig, inventerande beskrivning av den rent lokala historien.

Den väsentligaste relationen i ett samhälle är den mellan de verkliga producenterna och produktionsbetingelsernas ägare. Med andra ord formerna för hur en klass icke-arbetare tillgodosgör sig det merarbete som en klass arbetare producerar. Dessa formers historiska variation utgör grunden för den marxistiska periodiseringen av historien i olika *produktionsätt*.

Detta motiverar också tidsperiodens längd i undersökningen. Thornström tar sin utgångspunkt i 1500-talet, då den svenska samhällsformationen hade relativt starka feodala drag – utan att dock vara "rent" feodalt – och går fram till idag, då det kapitalistiska produktionsättet är dominerande. Thornström kan därigenom analysera hur övergången från ett produktionsätt till ett annat på samhällsformationsnivå förmedlas på lokalsamhällenivå. – Det behandlade lokalsamhället, Strupö, ligger i Misterhults skärgård i norra Kalmar län. Den ursprungliga fasta bosättningen på ön torde ha skett omkring år 1400.

Redan från början råder iakttagbara specifika relationer mellan lokalsamhället och omvärlden. De kan närmast karakteriseras som feodala. Produktionsbetingelsernas ägare, här

kronan, och dess överhöghetsanspråk på jorden kräver en merprodukt – i form av skatt eller *ränta* – av den direkte producenten.

Ett "rent" feodalt produktionssätt kan enkelt beskrivas som ett produktionssätt som grundar sig på agrar naturhushållning, där den direkte producenten är tvungen att utföra merarbete på godsherrens jord, för att få tillgång till jord för sin egen produktion. Merarbetet är alltså i tid och rum skilt från det nödvändiga arbetet. Det feodala inslaget i fallet Strupö blir därför särskilt tydligt i och med införandet av lotsningsplikten, dvs. i och med ett hemmans omvandling till styresmanshemman (senare kronolotshemman), vilket sker under andra hälften av 1500-talet. Lotsningen är alltså ett *merarbete*, som är förbundet med jorden. För att få tillgång till jord måste den direkte producenten utföra lotsning åt jordägaren/kronan.

I Thornströms periodisering av utvecklingen kännetecknas perioden 1500–1820 av statens dominans över lokalsamhället, något som manifesteras i statlig reglering av förhållandena på Strupö och i kravet på en merprodukt. Detta krav är dock inte starkare än att en ekonomisk utveckling varit möjlig på Strupö, med bybildning och befolkningstillväxt.

Producenterna på Strupö beskrivs som bondefiskare. Det är alltså den agrara produktionen av naturhushållningskaraktär som är grundläggande. Viss lokal handel med fisk förekommer dock redan. Beträffande relationerna till omvärlden kan perioden beskrivas som en "avstannande feodaliseringsprocess"; arbetsrättan omvandlas till penningränta, vilket är utmärkande för en samhällsformation där varuproduktionen för en marknad är i tillväxt.

Nästa period som behandlas är 1820–1910. Strupö kännetecknas nu av fiskarbondekonomi, dvs. att fisket för avsalu spelar en successivt större roll i den totala byproduktionen. För att förklara funktionerna i den lokala produktionen använder Thornström A.V. Chayanovs välkända teori för bondeekonomi. Kärnan i denna är att produktionen inom bondefamiljen inte bestäms av vad som är lönsamt eller räntabelt i kapitalistisk mening, utan av förhållandet mellan producenter och konsumenter inom hushållsenheten, dvs. att produktionen anpassas till konsumtionsbehoven och därmed kommer att variera med familjens eller hushållets sammansättning.

Thornström stämmer också in i kören av kritiker av Chayanov, som anser att han inte tar hänsyn till marknadsförhållanden och bondefamiljens externa ekonomiska relationer i övrigt. Jag har aldrig riktigt förstått logiken i den kritiken. En poäng med Chayanovs teori är ju att förklara varför bondeekonomin består trots att den – liksom annan enkel varuproduktion överhuvudtaget – enligt mer traditionella marxistiska tolkningar snabbt skulle gå under i takt med den kapitalistiska produktionens utveckling. Orsakerna till att bondeekonomin består måste alltså sökas inne i den själv; man måste bortse från bondeekonomins externa relationer för att kunna framställa den i "ren form". Thornströms kritik på den här punkten blir desto mer underlig som hans egna resultat strängt taget utgör bekräftelse på Chayanovs teser.

För Strupös del accelererar involveringen i marknaden under den andra halvan av 1800-talet. Köpmän börjar göra uppköpsresor i skärgården. Detta innebär nya och bindande relationer till omvärlden. Försäljningen av färsk fisk ökar, liksom överhuvudtaget fiskets betydelse i hushållsekonomin. Thornström visar hur denna marknadsexpansion också får konsekvenser för hushållssammansättningen.

Samtidigt förändras byns relationer till omvärlden via myndigheterna. Vid mitten av 1800-talet införs skola, vilket öppnar vägen för en orientering mot storsamhället. Senare skiljs också lotsningssysslan från jordinnehavet – lotsen blir lönearbetare. Under 1800-talets sista decennier avskaffas också grundskatterna.

Den lokala marknaden för fisk tillväxer genom urbanisering och industrialisering i nordöstra Småland. Strupöhushållen knyts allt starkare till marknaden. Socker, kaffe, smide, fotogen osv. blir alltmer självklara inslag i hushållens reproduktion.

Vid sekelskiftet 1900 kännetecknas fiskarbondekonomin på Strupö av en förindustriell teknologi. Arbetsdelningen sker efter kön och ålder. Produktionen sker delvis för en marknad och delvis för direkt konsumtion – naturhushållningen spelar alltså fortfarande en stor roll. Byekonomin expanderar under hela 1800-talet. Likaså ökar befolkningen fram till omkring 1900 för att därefter ständigt falla.

Men varför uppkommer då denna varumarknad, som får en allt större betydelse för förhål-

landena på bynivå? – Det är helt enkelt den ena sidan av att den kapitalistiska ekonomin bryter igenom och att det gamla naturhushållande ståndssamhället upplöses. Den dominerande formen för relationer mellan den direkte producenten och produktionsmedlens ägare i det kapitalistiska produktionssättet är att den direkte producenten får en lön som inte motsvarar hela inkomsten av hans arbete. Utöver lönen värde producerar han ett *mervärde*, som produktionsmedlens ägare, kapitalisten, kan tillgodogöra sig. För att mervärdet ska realiseras måste arbetsprodukten avsättas på en marknad. Likaså måste arbetaren via marknaden byta sin lön mot nödvändiga existensmedel.

Thornström frågar sig sedan hur det kapitalistiska produktionssättet underordnar sig produktionen på Strupö, alltså hur fiskarbond ekonomin upplöses, något som han anser sker under perioden efter 1910. – Den kapitalistiska produktionen konkurrerar med sin högre produktivitet ut den differentierade (natura-)hushållningen i fiskarbondfamiljen. Det framstår som alltmer attraktivt för hushållen att skaffa sig allt fler förnödenheter genom byte på marknaden. För att det ska vara möjligt måste de intensivifiera sin avsaluproduktion. Den agrara grenen, som främst varit produktion för egen konsumtion minskar alltså alltmer i betydelse, medan fisket ökar. Fiskarbönderna övergår till att bli yrkesfiskare – enkla varuproducenter.

Överensstämmelserna är stora mellan bondeekonomi och enkel varuproduktion. Den enkla varuproduktionen kännetecknas av att den direkte producenten själv äger sina produktionsmedel och säljer sin arbetsprodukt på marknaden. – Sett från bondeekonomins synpunkt kan man säga att den totala produktionen sönderfaller i två delar: en del som är nödvändig för enhetens reproduktion och ett "överskott". Den nödvändiga produktionen sönderfaller i sin tur i två delar: en del som går direkt in i hushållets egen konsumtion och en del som byts mot nödvändiga varor på marknaden. Överskottet byts också på marknaden, dock mot varor som man till nöds skulle kunna undvara.

Då nu arbetsproduktiviteten inom bondeekonomin inte kan hålla samma tillväxttakt som den har inom den kapitalistiska produktionen, så kommer utbytesförhållandet mellan bondeekonomin och den kapitalistiska varumarknaden ständigt att utvecklas till bondeekonomins

nackdel. En allt större del av "överskottet" måste tas i anspråk för byte mot nödvändiga varor på marknaden. Vid den punkt då inte bara överskottet tas i anspråk, utan den del av det nödvändiga arbetet som byts på marknaden också inkräktar på den del som skulle ha gått direkt till hushållets konsumtion, då har gränsen för bondeekonomins reproduktionsförmåga överskridits.

Thornström begår nu det misstaget att försöka studera bondeekonomins upplösning och framväxten av kapitalistiska produktionsförhållanden inom fisket genom att koncentrera sitt intresse på de kvarvarande bondeekonomiska enheterna på Strupö, dvs. på dem som varken är upplösta eller underlagda kapitalistiska produktionsförhållanden.

Jag tror att en delförklaring till detta misstag kan vara att Thornström inte betraktar den enkla varuproduktionen som ett specifikt produktionssätt, som visserligen måste var dominerat och deformerat av det kapitalistiska, men som ändå utgör ett eget produktionssätt. Därigenom ser han inte heller de enkla varuproducenterna som en egen samhällsklass – småbourgeoisie – med egna specifika klassintressen. Klassbegreppet och den politiska nivån överhuvudtaget är anmärkningsvärt frånvarande i Thornströms framställning.

För Thornström blir det faktum att man producerar varor för en marknad, som är kapitalistiskt dominerad, redan det ett underordnande. De ingripanden som görs via den politiska nivån blir i hans framställning enkla avspeglingar av den expanderande kapitalismen och dess behov.

Jag menar att man istället måste se t. ex. 1896 års lag om rätt till fiske – som starkt framhäver strandägarrätten – som ett utslag av den traditionella, jordägande småbourgeoisins inflytande på den politiska nivån i samhällsformationen. Lagen gynnar alltså den enkla varuproduktionen och är ägnad att försvåra och uppskjuta en kapitalistisk expansion i fisket.

Likaså menar jag att det är en felaktig förenkling att som Thornström säga att den största poängen med Kooperationen inom fisket på 1930-talet var att underlätta kapitalbildningen inom fisket. Om man i stället ser på den bakomliggande politiken, formad av en koalition mellan småbourgeoisie och proletariat, är avsikten snarast att bryta köpmanskapitalets monopol

inom fiskhandeln. Även detta är ägnat att försvåra kapitalets underläggande av fisket och räddar den enkla varuproduktionen för några decennier framåt. – Den politiska nivån kan alltså gripa in relativt självständigt i den ekonomiska utvecklingen. "Självständigt" i den meningen att den inte är en enkel återspeglning av kapitalackumulationens logik.

Thornström hävdar att fisket på Strupö under 1900-talet indirekt formellt underordnas kapitalet, men att detta är svårt att upptäcka eftersom "subsumtionsprocessen 'deformeras' till följd av styrkan i det förkapitalistiska produktions sättet". Jag kan emellertid inte hålla med honom. Den indirekta underordningen sker antingen genom köpmans- eller kreditkapitalet. Köpmanskapitalets plats intas tills vidare av fiskarnas egna Kooperationer, vilket alltså blockerar en underordning. Thornström lyckas inte heller påvisa några tecken på köpmanskapitalets expansion i fisket på Strupö. Vad beträffar kreditkapitalet så skulle ju underordnandet kunna ske genom producenternas oförmåga att själva finansiera en nödvändig utveckling av produktionsmedlen, och att de därför tvingas förlita sig på krediter. Thornströms egen utmärkta genomgång av Strupöfiskarnas blygsamma utveckling av produktivkrafter tyder på att den skett dels genom sparande inom hushållen, dels genom de ersättningar fiskarna fått från staten vid inskränkningar i deras fiskerätt. Ingen underordning där heller således.

Objektet för kapitalismens underläggande verksamhet är emellertid en produktionsgren i sin helhet, i det här fallet alltså det svenska fisket. I mina ögon gör Thornström en oriktig identifikation mellan denna allmänna tendens och den konkreta utvecklingen på Strupö. Det skulle han kanske ha kunnat undvika genom att välja ett annat lokalsamhälle, eller att relatera Strupö inte bara till samhällsformationen, utan till produktionsgrenen, eller ett annat lokalsamhälle. Han kunde ha jämfört med ett samhälle på Västkusten, där produktivkrafterna inom fisket utvecklats oerhört mycket mer än på Strupö, och där detta varit möjligt endast med hjälp av krediter. Där kan man alltså konstatera ett indirekt underordnande av fisket under kreditkapitalet. Thornström skulle också, med sådana jämförelser, kunna studera hur produktionen på Strupö marginaliseras, inte bara i förhållande till samhällsformationen, utan också i

förhållande till produktionsgrenen i sin helhet. Kapitalismens underläggande av en produktionsgren sker inte i en enda munbit, utan är en process som försiggår under längre eller kortare tid. Under denna tid kan en förkapitalistisk enkel varuproduktion mycket väl överleva i en krympande marginal.

*

Jag har här uppehållit mig mest vid ett par, som jag tycker, tvivelaktiga resonemang i Thornströms framställning. Det är kanske orättvist, då analysen i sin helhet är mycket klargörande. Han analyserar de väsentliga förändringarna på samhällsformationsnivå och lämnar en koncis redogörelse för den därtill svarande produktionen på bynivå. Genom en systematisk användning av marxistisk teori görs sambanden mellan de två nivåerna förståeliga. De marxistiska begreppen går "tvärs över" uppdelningen i mikro- och makronivå.

Det finns bland icke-marxister två vanliga fördomar gentemot marxismen. Den ena går just ut på att marxismen skulle vara en makroteori – den duger nog till att förklara förändringar på makroplan, men kan inte säga något om förändring på mikroplan. Den andra går ut på att marxismen reducerar all utveckling till en fråga om teknologi. Jag tror inte att någon – inte ens den mest inbitne antimarxist – kan bibehålla någon av dessa fördomar om han ger sig tid att läsa Thornströms avhandling.

Lasse Scotté

Renée Valeri, Le Confit et son rôle dans l'alimentation du Sud-Ouest de la France. Skrifter från Folkliivsarkivet i Lund. Diss. Lund 1977. 230 s. ill.

Denna avhandling, tryckt 1977, påbörjades redan 1967 och var i huvudsak färdig 1971. Under loppet av dessa år hände en hel del inom etnologin. Gamla forskningstraditioner ifrågasattes och nya synsätt vann inbrott. "Kost", tidigare ett realområde, som ansetts rätt försumat vad vardagsmaten beträffar, aktualiserades. Det blev till "kostetnologi" och föremål för internationella symposier. Att författaren befunnit sig i ett forskningsdilemma genom att välja ämne och påbörja en avhandling i en forskningstradition och fullfölja och avsluta den med ny kunskap och förändrad syn framgår också tydligt.

I inledningen redovisar författaren ett perspektiv på kosten som hon ställer i motsättning till en äldre kostforskning och där skillnaden i stort är den mellan systematiskt och atomistiskt synsätt. Kosten betraktas här som "ett studieområde med egenvärde", "ett sammanhängande kulturellt system". Klart strukturalistiska tankegångar kommer också till synes genom jämförelser mellan kost och språk, hänvisning till omedvetna lagar etc. Författaren säger att hon själv från början haft en atomistisk inställning, men att hon under studiet av en rätt, confit, leddes till att studera även dess omgivning och följaktligen den helhet den ingick i. Själva fakta, säger hon, tvingade henne under arbetets gång att modifiera sin inställning.

Det är detta jag istället skulle vilja kalla förändring i vetenskapligt perspektiv. Undersökningsobjektet var från början confit, dvs. kött (gås, anka, gris) konserverat i djurets eget fett. Denna konserv föreföll ha varit ett grundläggande födoämne i vissa delar av Frankrike. Ingen källa kunde dock ge besked om dess geografiska utbredning och dess ålder. Genom att rita in alla belägg funna i litteratur och arkiv på en karta kunde författaren bestämma utbredningen ungefärligen till Aquitanbäckenet i sydvästra Frankrike och följa förekomsten flera hundra år bakåt i tiden. Efter detta fann hon att en studie av confit enbart inte var tillfredsställande utan beslöt att på lokalnivå studera confiten i dess förhållande till övriga viktiga födoämnen, att avtäcka dess ekonomiska, sociala och ideologiska korrelerat. I dispositionen motsvaras dessa aspekter av de tre huvudkapitlen: De ekonomiska grundvalarna, Kostsystemet, Sociala och ideologiska aspekter i kosten. Tre kommuner inom confitens utbredningsområde utvaldes relativt godtyckligt för intensivstudier och fältarbete, nämligen Augreilh i Landes, Montaut-les-Crénaux i Gers och Bertre i Tarn.

Undersökningen avgränsades i tiden så att tonvikten lades på 1900-talet men att jämförelser gjordes med förhållanden i äldre tider i den mån det var möjligt.

I kapitlet om de ekonomiska grundvalarna ges en i vissa avseenden detaljerad bild av jordfördelningsprincipen och näringslivet, dess variationer och förändringar inom det extensivt studerade området. Det har främst karakteriserats av arrendesystem och polykultur centrerad kring majsproduktion och smådjursuppföd-

ning, speciellt gäss. Gässen övergöddes och användes, med undantag för levern, till framställning av confit. De intensivstuderade kommunerna uppvisade vissa skillnader sinsemellan vad beträffar ägoförhållanden och jordarnas storlek samt en kvantitativ skillnad ifråga om gåsavel.

Under rubriken Le Systeme alimentaire, "kostsystemet", analyseras först vardagsmaten, som bevarat en relativt ålderdomlig karaktär in i nutid. Den består av tre huvudelement: soppa, bröd, confit, eller i en fattigare form: soppa, gröt, flott. Dessa tre huvudelement, som också motsvarar grupperna vegetabilier, cerealier och animalisk föda behandlas sedan var för sig med tonvikt på hur de benämnes, hur de tillagas, vad de förtäres tillsammans med, när de ätes och tillsammans med vem de ätes. Allt med beaktande av variationer i tid och rum.

Mot detta ställes sedan festmaten eller den extraordinära maten som författaren hellre vill kalla den. Denna konsumeras tillsammans med släktingar och/eller grannar vid tre slags tillfällen a) i samband med gemensamt utförda arbeten (grannhjälp) b) vid kalendariska högtider c) vid livets högtider.

Motsatsförhållanden mellan vardagsmaten och festmaten utredes och visar sig vara många och beröra såväl råvara som tillagningssätt, konsistens och kryddning. I kapitlet Sociala och ideologiska aspekter i kosten behandlas skillnader i fråga om festmaten med avseende på vem man bjöd, om det var nära grannar, längre bort boende grannar eller släktingar. I samband härmed diskuteras också värderingsskalorna för maten.

Det är utan tvekan en mycket ambitiös uppläggning och en stor arbetsinsats som ligger bakom utförandet. Men man frågar sig om den trots allt inte är ett resultat av författarens tidigare omtalade forskningsdilemma. Hon har inte kunnat bestämma sig för ett antingen/eller, inte velat slopa visst material och vissa tidigare infallsvinklar efterhand som perspektiv och frågeställningar förändrats. Det har istället blivit ett både/och och även om detta befordrat bredden i avhandlingen så har det minskat skärpan. Analyserna går ofta utöver målsättningen att bestämma confitens roll i hushållningen men är å andra sidan inte tillräckliga och i metodiskt avseende fullt stringenta för en forskning inriktad på ett kostsystem — hur nu denna term i

avhandlingen skall tolkas. Vad man framför allt saknar är en dialog med pågående kostforskning, ett klarläggande och ställningstagande när det gäller för avhandlingen centrala begrepp som t. ex. just kostsystem. För läsaren är det också ibland svårt att få grepp om tid och rum, då de historiska och geografiska jämförelserna är invävda i varje enskild analys och man t. ex. inte alltid vet vad som avses med "förr" och "nu".

Bredden i avhandlingen gör att det finns mycket som kunde tagas upp till diskussion och mycket som vore värt att speciellt framhållas. Klart är emellertid att behållningen av avhandlingen är övervägande positiv. Styrkan ligger inte så mycket i helheten som i de insprängda detaljanalyserna, där författaren med hjälp av strukturalistiska metoder söker och finner regelmässigheter i kostvanor och kostförändringar. Avhandlingen är rik på uppslag för fortsatt forskning på kostens område. Författaren får också sägas ha nått sitt huvudsyfte, då hon mycket övertygande visat vilka väsentliga och djupgående skillnader som kan dölja sig bakom en ren utbredningskarta över ett speciellt kostelement. Confitens roll är inte konstant vare sig i tid, rum eller social miljö.

Brita Egardt

Bode Janzon: Manschettyrken, idrott och hälsa. Studier kring idrottsrörelsen i Sverige, särskilt Göteborg, intill 1900. Zusammenfassung. Diss. Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg. Nr 14. Göteborg 1978. 283 s.

I Rig 1978 (s. 66–67) anmälde Mats Hellspong Rolf Pålbrants avhandling om Arbetarrörelsen och idrotten 1919–1939 och i Rig 1975 (s. 95–97) likaså Jan Lindroths avhandling om Idrottens väg till folkrorelse. Båda ingår i forskningsprojektet Klassamhällets funktioner: Folkrorelserna.

Medan Lindroth tecknade bilden av idrottsrörelsens organisatoriska utveckling fram till första världskriget och den moderna tävlingsidrottens särskiljande från och överflyglade av linggymnastiken, hade Pålbrant valt att beskriva arbetarrörelsens inställning under mellankrigstiden till den etablerade idrottsrörelsen och till den uttalat politiserade arbetaridrotten, som

ville vara ett alternativ till den förment borgerliga idrottsrörelsen. Hellspong ansåg att mycket av idrottens magi torde ligga just i, att deltagarna avkläder sig sina sociala och politiska roller för att under ett kort skede endast ikläda sig lekrollen. Varken utövare eller publik kunde i längden förväntas nöja sig med ett inkrökt idrottande inom sekten. Lindroth visade hur idrottsrörelsen mötte ett hästskt motstånd från gymnastiklärarkåren och det av linggymnastikens traditioner behärskade GCI. Lingianerna såg med stor misstänksamhet på den nya idrottens tävlingskaraktär, på färdighetsövningar och utbildandet av elitidrottsmän. Lings gymnastik var även ett värdefullt nationellt arv till skillnad från "sporten", den utifrån importerade tävlingsidrotten. Lindroth hade tagit fram uttalanden om kroppsarbetarnas dominans inom idrottsrörelsen mot det stora inslaget av skolungdom och officerare inom vissa sportgrenar och drog slutsatsen att den sociala spridningen bör ha varit avsevärd. Den sociala sammansättningen i riksorganisationernas styrelse visade en stark överklassprägel. Victor Balck lättade upp den lingianska gymnastikens förmenta tråkighet och arbetade på att i Sverige introducera den anglosaxiska tävlingsidrott som lingianerna avskydde.

Det kan vara bra att ha viss kännedom om vad Rolf Pålbrant och Jan Lindroth behandlar i sina avhandlingar samt gärna dessutom granskningar av dem, när man tar del av Bode Janzons i maj 1978 ventilerade avhandling. Den omfattar sex kapitel, en exkurs och två bilagor. Kapitlen har dessa rubriker: Bakgrund och utgångspunkter; Skolhygienisk debatt i Sverige 1854–1885; Kroppskultur och personlig hälsovård, en studie av medicinsk litteratur under senare delen av 1800-talet; Idrottsrörelsens sociala struktur, med särskild inriktning på göteborgsföreningar 1874–1910; Gymnastik- och idrottsföreningarna som hälsobefrämjare samt Idrott och social struktur.

Redan på de första sidorna tar Bode Janzon fram handelns centrala position i Göteborgs näringsliv, och att det var kännetecknande för handelsyrkena med den sena giftermålsåldern. Kontors-, butiks- och lagerpersonal har tidigare inte uppmärksammats i den historiska forskningen. Bode Janzons avsikt är att täcka denna lucka genom studier kring de kontorsanställdas sociala och ekonomiska förhållanden samt syftet med idrottsverksamhetens övergripande mål, tendenser till motionsinriktade eller tävlingsbetonade former. Kan då skillnader i idrottsuppfattning beläggas mellan föreningar rekryterade ur skilda sociala skikt? Inställning-

en hos den i Göteborg från 1890-talet arbetarrekryterade delen till tävlingsidrott ska undersökas och jämföras med den borgerligt rekryterade idrottsrörelsens hållning.

I kapitlet om den skolhygieniska debatten framkommer det, att stillasittandet i illa ventilerade klassrum skulle ha utgjort bleksotens (blodbrist) och lungсотens (tbc) främsta grund. Janzon finner då genast fog för att relatera dessa synpunkter till kontorsarbetsmiljön, där han utgår från att "förskämd luft" funnits och stillasittande arbetsrutiner svarat för väsentlig del av arbetstiden. Han återoppar Lindroths skildring av skolidrottsföreningar med anknypning till de allmänna läroverken i Stockholm. Här kommer alltså kroppsövningen som motiv till stillasittandets förvekligande inflytande.

I kapitlet om kroppskultur och personlig hälsovård, som bygger på en synnerligen omfattande genomgång av hithörande medicinsk litteratur 1865–1895 konstateras, att kroppsörelse, kroppsövningar rekommenderades som medel att förebygga bleksot och lungсот. Ogifta män i städer betecknades som en primär riskgrupp. Kategorin handelsbokhållare uppvisade relativt hög lungсотsfrekvens. Artiklar om tävlingsidrott börjar komma först 1891 och får till en början en omisskännlig negativ prägel. Några uttalanden andades emellertid en mer nyanterad syn på förhållandet träning, konstitution, ålder. Janzon citerar här ur Hälsovännen 1895: "de gängse sportformerna, den moderna hjulspporten ej undantagen, utövade av individer med normal kropps-konstitution och med normalt hjärta kuffriska humöret och stålsätta kroppen"! I kapitlets sammanfattning framhäver Janzon, att han funnit att det moderna samhällets förvekligande krävde ett korrektiv, ett instrument som återgav stadsinnevånarna den hälsa och psykiska harmoni, som präglade livet på landsbygden och som kunde ge livslust.

Kapitlet om idrottsrörelsens sociala struktur innehåller en översikt av Göteborgs-idrottens expansion 1860–1900. Den tidiga idrottsrörelsen konstateras ej ha varit exklusivt överklasspräglad. Det framtagna bokhållarinslaget räknas till medelklassen. Det var ju de stillasittande yrkesgrupperna, som främst ansågs vara i behov av kroppsarbete. Kroppsövning som socialmedicinsk idé i populärmedicinsk opinionsbildning hade, konstateras det, större relevans för manschetterkenas folk än andra d. v. s. kroppsarbetare.

Kapitlet om gymnastik- och idrottsföreningarna som hälsobefrämjare mynnar ut i att begynnelseskedet dominerades av en hälsovärdande rörelse under inflytande av den svenska gymnastiktraditionen samtidigt som det betonas att det behövs ytterligare studier kring problemställningarna, framför allt att granska den kategori som här framstår såsom ett undantag: tävlingsidrottens pionjärer. Härstammade dessa ur en annan socialt och ekonomiskt lägre miljö än den "normala" idrottsmannen? Framför allt antar Bode Janzon att tävlingsidrotten kan ses som en förövning till arbetslivets fordringar, genom dess uppövning av viljestyrka och andra karaktärssegenskaper nödvändiga i "kampen för tillvaron".

I det sista kapitlet om idrott och social kultur visar undersökningarna, att en verksamhet med direkt sjukdomsförebyggande syfte kan beläggas i Göteborgs gymnastikförenings (1874) roddklubb (1879), och inom Velocipedklubben (1882) förmärks en motionsverksamhet i form av utfärder. Göteborgs skridskoklubb bildad redan 1863 var en klubb för socialt umgänge. Såsom en motsats härtill framstår skridskosällskapet Bore (1883) liksom Roddklubben (1880) genom tävlingsarrangemang och engagemang av utländska tränare. Med brottningsklubbar- nas entré kan man tala om en egentlig tävlingsidrott.

Den borgerligt rekryterade idrottsrörelsen, representerad av Örgryte Idrottssällskap (1887), Lyckans Soldater (1883), Göteborgs Velocipedklubb (1882), Skridskosällskapet Bore (1883–1893), Skridskosällskapet Norden (1893), de äldre gymnastikföreningarna och roddklubbarna var präglade av tävlingsmässig återhållsamhet. Å andra sidan hade man kraftsportföreningarna, representerade av Göteborgs Atletklubb (1894) och Göteborgs Atlet och Idrottssällskap (1894), sannolikt rekryterade ur kroppsarbetande skikt, vars utövning till synes ensidigt tog sikte på själva tävlingsmomentet. Fotbollstalang kunde börja betyda ett bättre betalt arbete, en tryggare framtid i förhoppningen om ett ekonomiskt komplement till arbetslönen.

Till sist så några reflexioner från anmälaren. Det har varit ett sant nöje att läsa förf.:s eleganta och klara frågeställningar. Men varför begagnade han inte möjligheten till att göra sin

bok synlig och säljbar genom att ha försett den med ett tilltalande omslag och med illustrationer inuti? Det finns ju ändå enastående bilder på hjulmöten, av roddare, av skridskoåkare, av hastighetslöpare, de första fotbollsmatcherna etc.! Vidare har ju förf. träffat åtskilliga som berättat om pionjärtiden, men av någon anledning dock helt avstått från att redovisa dem och deras erfarenheter. Förf. har sig även väl bekant en invändning från våra kontakter i samband med idrottshistoriska utställningar och jag återkommer här till den: Hade det inte varit möjligt genomföra en disposition som minskat på sidutrymmet från den enahanda genomgången av all den medicinska litteraturen och i stället utökat sidantalet i kapitlet om gymnastik- och idrottsföreningarna?

Såsom framgått av ovanstående har Bode Janzon berikat bilden av idrotten som en folk-rörelse och den bild Jan Lindroth och Rolf Pålbrant tidigare gett av idrottsrörelsens sociala struktur och av tävlingssystemets struktur med borgerlig respektive kroppsarbetaridrott. När det gäller stillasittande och kropps-rörelse har han byggt ut det som en gång antydde i Svensk stad (1950) till en bred studie. Göteborgsidrotten 1860–1900 blir även belyst på ett mycket kunnigt och mycket intresseväckande sätt.

Allan T. Nilson

Carl Olof Cederlund: Ett fartyg byggt med syteknik. En studie i marinarkeologisk dokumentation. Engl. summary. Statens sjöhistoriska museum. Rapport 7. Stockholm 1978. 80 s., 27 pl.

Den livaktiga verksamheten vid Statens sjöhistoriska museum i Stockholm omfattar även marin arkeologi. Man har därvid inlett ett samarbete med arkeologiska institutionen vid Stockholms universitet för att utbilda blivande marinarkeologer. I samband härmed har ledaren för dessa arbeten, förste intendenten Carl Olof Cederlund, med övningsgruppens hjälp utarbetat en rapport, som samtidigt avser att vara ett exempel och en handledning för undersökningar av fartygslämningar.

Det fynd som blivit föremål för denna ingående undersökning har tyvärr inte kunnat tillvaratas intakt. Det framkom vid en grävning san-

nolikt redan 1894 och har sedermera förvarats i Statens historiska museum, dit det överlämnades i samband ned uppförandet av den ännu kvarstående byggnaden Skeppargatan 4 på Östermalm i Stockholm. Fartyget synes ha varit relativt väl bevarat, men endast vissa delar har löstagits och blivit bevarade, nämligen en del av kölen med anslutande delar av bordgången samt prov på borden, allt av furu. Fartyget har varit byggt på klink och borden hopfästade med vidjor av gran, dragna genom borrhål och försänkta i rännor i träets yta. Fogarna mellan borden har tätats med vitmossa, indränkt i tjära.¹ Däröver har man med järnkrampor fäst tunna trälistor.

Fartyget har varit rätt stort, enligt uppskattning minst 15 m. långt. Om åldern kan, med ledning av C14-analys, endast sägas att det är yngre än 250 år, dvs. från 1600-tal eller möjligen första hälften av 1700-talet.

Alla detaljer om fyndet och vad man därur kan utläsa om fartygets konstruktion framlägges i arbetet på ett mönstergillt sätt med hjälp av ett omfattande och instruktivt bildmaterial.

Ur allmän etnologisk synpunkt knyter sig det största intresset till den märkliga syteknik som kommit till användning vid uppbyggnaden. Cederlund erinrar om att denna är okänd från svenskt kulturområde, medan den i historisk tid förekommer dels hos de svenska lapparna, dels i nordvästra Ryssland och Baltikum. I det förra fallet gäller det endast små båtar, medan även större båtar förfärdigades på detta sätt i strandområdena vid mellersta Östersjön. Det bör alltså här vara fråga om ett ryskt eller möjligen ett baltiskt fartyg.

I rapporten har på ett förtjänstfullt sätt sammanställts åtskilliga uppgifter om syteknik vid båtbyggnad, insamlade "vid genomgång av en rad äldre arbeten i disparata ämnen, där tekniken ofta bara nämns perifert". Kanske kan några tillägg till materialsamlingen vara av intresse vid fortsatt forskning på området.

Äldre än Gustaf Abraham Pipers uppgifter är sålunda Erich Palmquists upplysande fram-

¹ Efter en anställd på Skansen antecknade jag 1925 att finnar – de flesta från Vasatrakten men en från Åland – förr kom till Ingarö och sålde roddbåtar, de flesta pinnade och inte spikade samt med mossor i stället för tjärdrev.

ställning i hans Några Observationer --- öfwer Rysslandh 1673 (Stockholm 1898, inledn.): Man kunde i Ryssland dra båtarna över land mellan vattendragen, "hwilket hos Rysserne deste lättare är att practicera, eftersom deras lådior och Strusser medh intet Jernreedskap beswärade äro; warandes dee allenast medh Bast sammanheftade, eller samman-sydd; doch så tätt, som woro Bräden på hwar annan lijmade. På dett att denne Fogningh icke stötas eller afnötas må, så är Bastesömen i sielfwe Bräderne insänckt - och der ofwan på medh wärck (här säkerligen i betydelsen blaggarn e.d¹) hårdt indrefwen och sidst medh Traan några gånger öfwerstruken". Intressant är också vad Olaus Graan säger i sin Relation 1672: "Ryssarnas båtar ähro långa och smahla, hwilka icke medh Spijk eller trääpinnar, uthan medh tågor af graan Rötter eller hampesnören ihoopdragne ähro: Äfwen på lijka sätt och form ähre lapparnas båthar gjorde" (Svenska landsmål XVII:2, 1899, s. 19). Ett ännu äldre vittnesbörd om Finmarkens sydda båtar har vi emellertid i relationen om Kong Christian den Fierdes Reise 1599, där det heter att vid slakt "tager Finnerne (lapparna) med Flid Spaendesenene, og bygger Fiskebaade med; thi de bruger ingen Söm dertil. Naar de stödes eller brydes, flikker de dennem, og setter Klamper derpaa, ligesom man kunde sye et Stykke Klæde paa et andet, og skieres samme sener eller Snorer ind uti Traeet, at de neppe kommer tillsyne, i Besynderlighed uden til" (Samlung zur Dänischen Geschichte 1:4, Kopenhagen 1773, s. 74).

Gustaf Hallström anför i en av Cederlund uppmärksammas uppsats A. Ehrenmarks utförliga beskrivning 1741 av dessa lapska båtar och deras användning i Åsele lappamark. Den kan nu kompletteras med Daniel Tilas framställning om hur han fyra år senare for i en forsbåt av detta slag i Lule lappmark (Tilas, Curriculum vitae, utg. av Holger Wichman, Sthlm 1966, s. 181 f). I Varangerfjorden hade A. V. Malm tillfälle att ännu 1841/42 se, hur "snart sagt alla invånare (voro) sysselsatta med att bygga båtar, hvilket tillgår på det sätt, att man med tjock hysing sammansyr fogningarne, i stället för att man hos oss begagnar metall eller

trädnaglar för att fästa den ena bräden vid den andra" (Malm, En vinter och tvenne somrar 1841-42, Göteborg 1851, s. 50). Om fynd av sydda lapska båtar har f. ö. på senare år publicerats ett par uppsatser, som inte noterats i den recenserade rapporten, nämligen Ossian Olofsson, En "sydd" båt (Svensk Fiskeri Tidskrift 74, 1965, s. 141 ff), och Per-Uno Ågren, Sydda båtar och stockbåtar (Västerbotten 1971, s. 57 ff).

Det är värdefullt att dessa frågor blivit upptagna till diskussion. De har betydelse även för de intrikata och fortfarande gåtfulla problemen om den lapska kulturens förbindelser och tidpunkten för den lapska bosättningen i vårt land. Också sambandet med förhistoriska förhållanden har fått en överraskande belysning genom nya fynd. Egon H. Hansen har vid Slusegård på Bornholm funnit ett stort antal sydda båtar från andra århundradet e. Kr., som närmast är att jämföra med den likaledes sydda norska Halsnøybåten från ungefär samma tid. Hansen skriver i anslutning härtill: "Den syede plankebåd --- har altså bevist sin levedygtighet. Opstået i bronzalderen, eller måske endnu tidligere, fortsætter den gennem hele den ældre jernalder. End ikke opfindelsen af den klinkbyggede båd (Nydambåden) har kunnet standse den. Et upubliceret svensk fund viser, at den er i livet endnu i tidlig vikingetid" (Skalk 1962: 4, s. 3 ff).

Gösta Berg

Billy & Siv Ehn: **En polsk familj**. Tidens förlag. Stockholm 1977. 184 s.

"Jag kände mig så ledsen, när jag läste boken!" Så sa en polsk kvinna till mig på den förra våren nystartade kursen i Lund om etniska minoriteter. - "Ledsen?" frågade jag något förvånad. - "Ja, ledsen över att boken var slut, förstår du. Den var så äkta, så på pricken polsk, att jag bara ville läsa mer."

Titeln talar om *en* polsk familj. Innehållet gör emellertid berättigt anspråk på att förmedla också hur det polska *samhället* idag fungerar. Själva säger författarna: "Vårt syfte är att genom en undersökning av denna på många sätt typiska bondarbetarfamilj få kunskap om några av det polska samhällets villkor och processer. Metaforiskt kan familjen ses som en 'buktig spegelbild' av samhället; vissa drag för-

¹ Ej som T. J. Arne skriver 'verktyg' (Europa upptäcker Ryssland, 1944, s. 82).

storas, medan andra förminskas eller snedvids" (s. 7).

Det är just denna, ofta mycket elegant genomförda koppling mellan olika makro- och mikronivåer jag tycker är bokens verkliga styrka. Beskrivningen av familjens privata och offentliga tillvaro ger en fin inblick i Giereks polska folkrepublik. Familjens balansgång mellan krav från å ena sidan den socialistiska staten, å andra sidan den katolska kyrkan återspeglar förutsättningarna för större delar av det polska folket.

Denna pendling mellan olika nivåer i samhället kommer tydligt fram i bokens disposition. I första kapitlet ger förf. en bakgrundsteckning av Polen och familjens bostadsort Walo förr och nu. I det andra skildras familjekulturen, dvs. medlemmarnas gemenskap och förtrogenhet med varandra, mönstren i deras dagliga samvaro samt deras samhällsperspektiv och framtidsobjekt. I tredje kapitlet granskas familjens förhållande till sin sociala omgivning. Till sist analyseras dess strävanden och strategier i relation till storsamhällets organ: kommunen, skolan, kyrkan.

Materialinsamlingen kräver ett särskilt omnämnande. Den i etnologiska sammanhang slitna och alltför inflationsdrabbade termen deltagarobservation får här åter sitt fulla värde. Författarna, som under flera månader bodde i den familj de beskriver, säger själva: "Vi levde storhushåll på deras villkor. Vi anpassade oss till deras livsföring så mycket vi förmådde, åt den bastanta mjölmat och de bönsoppor som Ana tillagade, följde de vuxna ut på åkern och hjälpte till, gick med dem till Walos centrum för att sälja grisar, köpa kol eller för att handla i butikerna. Vi festade med dem och deras bekanta" (s. 10). Några fåtöljetnologer är Siv och Billy Ehn minst av allt.

Kanske kunde man vänta sig, att denna påtvingade intimitet alltför starkt påverkade familjemedlemmarnas sätt att agera, men detta förnekar förf. "De levde som vanligt, föreföll det och det var vi som fick smälta in i deras liv... De bemödade sig överhuvud taget inte om att vara på något särskilt vis" (s. 11). I stället framhåller Siv och Billy Ehn att det var de, som befann sig i en situation av underläge gentemot den polska familjen.

Ett alltför starkt påstående som jag ser det. Inte minst med tanke på, att familjens ekonomi

klart påverkades av en väl tilltagen hyra för de 10 m² stora gästrum Siv och Billy fick bo i.

"De ville ha oss för sig själva, ville inte att vi skulle få kontakt med andra som kanske skulle erbjuda oss billigare och mer komfortabelt husrum. (Senare fick vi flera förslag från walobor som tyckte att Borowski skinnade oss)" (s. 9). När jag första gången läste boken gav värdeomdömen som detta och liknande mig en känsla av att författarna alltför naket utlämnade den polska familjen åt läsaren. Ofta beskrivs familjemedlemmarna och deras agerande i en ganska så osympatisk dager:

"Borowskis såg ned på fattiga småbrukarhushåll, Alexanders familj t.ex. som inte delar deras egen nitiska strävan efter materiell standard och social prestige" (s. 119).

"Gentemot familjen Turowski var man föraktfull" (s. 128).

Men efter hand som jag smälte alla de intryck boken gav mig fann jag i stället hur "kärleksfullt" familjen B. var skildrad, vilken fin blandning av gott och ont i realistiska proportioner boken är uppbyggd av. Ej heller märker man spår av någon pekinneaktig "vi-vet-bäst-attityd". Ofta kompletterar författarna sina åsikter och påståenden med försiktiga antydningar om faran för etnocentriskt synsätt. Så skriver de exempelvis om föräldrarna Ana och Jerzy och deras två bästa vänner (s. 129).

"Vi undrade verkligen varför dessa fyra kallade varandra 'bästa vänner'. Deras umgänge var inte vänskapligt enligt vårt sätt att se. De visade inte glädje över att träffas, inte heller något som vi igenkände som tecken på ömsesidig sympati.

Men denna bedömning kan ha varit resultat av vårt främlingskap. Vi stod utanför vänskapen mellan de båda paren och vi förmådde inte tränga bakom den schematiska bild vi fick av förhållandet. I stället lyckades vi bara taxera deras umgänge med våra egna inlärda idéer om vänskap och förtrolighet. Kanske var det som vi tolkade som likgiltigt samvaro i själva verket uttryck för avspändhet och trygghet i förvisning om relationens varaktighet?"

Vikten av detta kulturrelativa synsätt sammanfattar författarna i bokens inledning när de säger: Men någon total förståelse kan det aldrig bli tal om.

"Vi inordnade oss i familjen Borowskis värld med vår egen kulturspecifika verklighetslogik och såg där-

för deras handlingar med anknytning till våra begrepp och värderingar – fastän med tappra försök att dölja denna etnocentricitet”... ”Vad vi strävar efter är blott att försöksvis kunna sätta oss in i och till andra förmedla Borowskis syn på sig själva som familj, i det förflutna, i nuet, i framtiden” (s. 15).

Det vi får möta i boken är det levande och spontana i den undersökta miljön.

”Borowskis gick till nio-mässan nästan varje söndag. Men det var sällan de slog följe alla fem. Först gick Sziadek för att inta sin plats på körläktaren, därefter kom de övriga iväg lite hipp som happ. Det råde alls ingen andaktsfull stämning över söndagsmorgonen. Hönsen ropades in och räknades som vanligt. Barnen badades i handfatet. Grytor puttrade på spisen. Jerzy muttrade irriterat när han inte hittade sina skor eller om den mörkblå sidenslipsen var solkig. Ana röt åt Janek att inte söla med frukosten. Ewa gnällde från sängen att hon inte ville gå. Jerzy sade ilsket: Jag har jobbat hela natten, men du orkar inte gå upp du! Men om du inte är i kyrkan klockan nio blir du inte konfirmerad, fattar du inte det, dumhuvad!” (s. 167).

Språket är som synes rakt och levande, perfekt anpassat till innehållet. Texten har skönlitterär form med citat och dialoger naturligt invävda bland författarnas egna kommentarer. Utrop och kortare meningar presenteras ofta i polsk språkdräkt med fri översättning inom parentes. Teoretiska avsnitt saknas liksom kartor, illustrationer, källförteckning och notapparater. Jag tror mycket är vunnit med denna till form och innehåll ”enkla” bok, helt baserad på empiriska fakta. Den kunskap Billy och Siv Ehn vill förmedla är viktig och i vilken grad boken är ”etnologisk” känns för mig mindre central att diskutera.

Det skulle dessutom vara direkt fel och fullständigt onödigt att översätta de kulturella scenerna i akademiska termer. I sin nuvarande form har boken stora möjligheter att nå en vid läsekrets långt utanför den trängre etnologiska. Vilket fint komplement utgör den inte till alla de urvattnade resehandböcker, som nu översvämmar bokdiskarna. Här kan en vetgirig resenär få just den kunskap han eller hon söker men aldrig själv kan erhålla under ett kortare besök i Polen.

Gunnar Alsmark

Magnus Collmar: Strängnäs stifts herdaminne. Del 1: Medeltiden. Södermanlands Museum. Nyköping 1977. 742 s., ill.

Våra äldre herdaminnen äro särdeles torftiga och ej sällan vilseledande för tiden före 1600-talet. Först Leonard Bygdéns herdaminne över det gamla Härnösands stift (1923–28) är präglad av en modernare källforskning och historisk kritik. Det var dock där fråga om de fåtaliga prästerna i en utkant av ett stort medeltida stift, utan det rikare material och de problem som höra samman med en medeltida stiftsstad med dess talrika prästerskap av skilda grader. Hur mycket som kunde utvinnas vid en allsidig genomgång och kritisk behandling av det medeltida brevmaterialet, kammrararkivets fogderäkenskaper från reformationstiden, gravstenar och andra källor visade domkyrkosyssломannen Gunnar Ekström med de båda första banden av Västerås stifts herdaminne (1939–49), en häpnadsväckande arbetsprestation, 1971 fortsatt med ett 1600-talsband.

I Strängnäs stift bildades en herdaminneskommitté 1936. Liksom på andra håll gällde det att skaffa pengar för forskning och tryckning och att skaffa villiga, skickliga och effektiva författare. År 1956 förstärktes kommittén med landsantikvarie Ivar Schnell i Nyköping, som 1940 startat en serie små vetenskapliga kyrkoberskrivningar med sammelnrubriken Sörmländska kyrkor, och förste bibliotekarien Jonas L:son Samzelius i Uppsala, som bl. a. skrivit böcker om Kumla och lyckats utverka anslag ur Kungafonden för excerpering av de stora arkivens och bibliotekens urkundsmaterial om medeltida präster inom alla svenska stift. Excerpteringen verkställes under några år av fil. dr Sven Ljung, som varit medarbetare till Sigurd Erixon, bl. a. i verket om Skultuna bruk, och författat en rad goda stadshistoriker för medeltid och 1500-tal (se min nekrolog i Fornvännen 1968). Efter några år fick Ljung i uppdrag att författa medeltidspartiet av Strängnäs stifts herdaminne. Vid sin död 1968 efterlämnade han också ett manuskript, men detta var alldeles för vidlyftigt för att kunna tryckas utan starka förkortningar.

Herdaminneskommittén hade 1947 engagerat kyrkoherde Magnus Collmar för att författa avsnittet för tiden 1611–1660. Detta parti före-

ligger i ett ganska långt hunnet manuskript men har fått vänta på färdigställande, emedan Collmar fått andra arbetsuppgifter. Först anförtroddes han att författa avsnittet om den äldre Vasatiden, och resultatet blev 1964 en mäktig och välskriven volym (rec. av Sten Carlsson i *Rig* 1967). Med sin järnflit hade Collmar lärt sig och vidareutvecklat Ekströms sätt att utforska och behandla 1500-talsmaterialet. Och 1973 uppdrogs åt honom att slutredigera Ljungs medeltidsmanuskript – det hade vid tidigare granskning bl. a. visat sig, att notapparatens här och där var ofullständig; sådant hade väl Ljung tänkt komplettera när tryckning blev aktuell. Vid sin fortsatta granskning fann Collmar nödigt att i stort utsträckning kontrollera Ljungs uppgifter och komplettera dem med det sista decenniets forskningsresultat. Tvånget att förkorta Ljungs text tillgodosågs bäst genom att Collmar ”på ett genomgripande sätt skrev om herdaminnets medeltidsdel”.

Resultatet är mycket gott. Texten är välskriven, och onödigt gods är utmönstrat. Därmed är naturligtvis inte sagt att man sträckläser de 742 sidorna i ett sådant arbete. Men jag vill särskilt rekommendera den av Sven Ljung skrivna inledningen Det medeltida stiftets organisation och indelning och Magnus Collmars helt nyskrivna avsnitt om klostren och deras prästerskap. Intet svenskt stift (Lunds stift hörde under medeltiden till Danmark) rymde kloster av så många olika ordnar. Collmars förtjänst förringas ej av att han utnyttjat artiklarna om ordnarna i *Kulturhistoriskt Lexikon* och de av trion S. Hallberg–R. Norberg–O. Odenius författade uppsatserna i *Kyrkohistorisk Årsskrift* om de olika ordnarnas svenska sigill.

Utförligast äro helt naturligt biskopsbiografierna, där författaren kan utnyttja Yngve Brioths framställning i *Svenska Kyrkans Historia II* (1941) och Gottfrid Carlssons i *Strängnäs stads historia* (1959) men också kompletterat och modifierat dessa. Om Thomas, Kort Rogge och Matthias Gregersson och deras samtid ha åtskilliga viktiga arbeten publicerats under de senaste decennierna, bl. a. Herman Schücks stora bok 1976, som ger en mera välgrundad skildring än Carlsson av de senmedeltida Strängnäs-biskoparnas funktion som rikets kansler.

Efter biskoparna följa avsnitt om domprostarna, sist den berömde Olaus Magnus, om ärkedjäknarna från Bo Jonsson Grips stiftelse 1381

över den särpräglade Erik van Lipen, som var konung Kristiern I:s hövitsman på Örebro slott 1458–63, till reformatorn Laurentius Andreæ, vidare om dekanerna, bland dem Nicolaus Ragvaldi, slutligen ärkebiskop och bl. a. känd för sitt göticistiska tal vid konciliet i Basel, och den lärde doktorn Nicolaus Kindbo, bekant som motståndare till Olaus Petris lutherska förkunelse. Sedan följa kanikerna i bokstavsordning, och man finner här en rad av stiftets märkligaste präster, t. ex. Magnus Ladulås kansler Peter Algotsson och konung Albrekts kansler Birger Gregersson, död som ärkebiskop, samt en påvlig ämbetsjägare som kardinalen Raimond de Canillac, som innehade ett kanonikat i Strängnäs 1352–63, och bokhandlaren Gotman Rawensberg, som var det tyska boktryckarhuset Schöffers representant i Sverige och belönades med kanonikat i Strängnäs 1491–94 och bl. a. skänkt en inkunabel till Mariefreds kloster, vilken nu finns i Roggebiblioteket i Strängnäs.

Därefter följa domkyrkans sakristaner och sysslomän, prebendater, som ej voro kaniker, och korpräster. Till denna grupp ha också förts de få kända notarierna samt de sparsamma notiserna om prostarna ute i stiftet. Bästa kända äro landsprostarna i Närke. Tyvärr saknas en motsvarande redovisning av prostarna i 1500-talsbandet.

Sockenprästerskapet har ordnats sockenvis med pastoraten i alfabetisk ordning. Den i äldre herdaminen vanliga kontraktsordningen har för medeltiden varit omöjlig att följa, eftersom den dåtida prosterindelningen (antagligen dels i storprosterier, dels i häradsprosterier) varit omöjlig att säkert fastställa. En tanke att redovisa Södermanlandsdelen för sig och Närkeleden (med Nora m. m. som 1585 flyttades till Västerås stift) för sig har också övergivits. För varje kyrka ges korta notiser om den medeltida byggnaden och dess inventarier, t. ex. om den stora kyrktjuven Lasses framfart, innan han i september 1488 på Stockholms rådhus dömdes till galgen. Källmaterialet om sockenprästerna är i allmänhet magrare än det om prelater och kaniker; f. ö. voro ju några av de bättre pastoraten ”annekterade” till kanonikat, och prästerna redovisas därför huvudsakligen som kaniker. Så var ärkedjäknens pastor i Vadsbro och Blacksta. Det är ej förvånande, att man finner märkliga män bland kyrkoherdarna i Sorunda (Mag-

nus Augustini, död som biskop i Västerås), Österhaninge (Hartlev, en av heliga Birgittas vänner, död som biskop i Västerås), Örebro eller andra stadspastorat. En kyrkoherde Laurentius i Lid, som ej är känd i brevmaterialet, har på 1460-talet fått sin bild målad på kyrkans norra valvpelare, och denna bild i färg har valts för bokens omslag och försättsplansch. Prästsigillen redovisas i texten, men i allmänhet ha varken gravstenar eller sigill avbildats. Ett av undantagen gäller den kanik, som 1505 var kyrkoherde i Nyköpings S: t Nicolai; hans sigill med en halv enhörning i skölden och med inskriften SIGILLUM LAURENCII PRESBITERI är avbildat s. 445, fast tyvärr bildunderskriften hänför det till hans företrädare Laurentius Birgeri, som förde en lilja i vapnet.

Ur testamenten, pappersbrev i Sturearkivet och andra källor anföras många intressanta uppgifter av kulturhistoriskt intresse. För personhistorien och lokalforskningen äro detta herdaminnes synnerligen vederhäftiga och såvitt möjligt fullständiga uppgifter om domkyrkans och sockenkyrkornas och klostrens prästerskap av stort värde. Liksom de av J. E. Almqvist utgivna längderna över lagmän och häradshövdingar ge de en oerhört värdefull kronologisk stomme, som bl. a. kommer att bli nyttigt vid den kvalificerade medeltidsforskningens försök att rätt datera feldaterade eller odaterade brev och notiser från medeltiden. Det blir också lättare att värdera nyfunna avskrifter eller original. Under hösten 1978 har ett brev ur Vreta gårdsarkiv i Hölö socken kommit till rätta. Det är daterat 8 dec. 1423 och har varit beseglat bl. a. av "herra Hanissa kirkioprest i Tälgom". Man kan undra, om det var samme man, som 1447 var präst i (Söder)tälje och 1454 vann inträde i Helga Lekamens gille i Stockholm.

Tyvärr drabbades kyrkoherde Collmar av ohälsa före slutgranskningen av korrekturet. Av sin biskop har han nu belönats med en prost-titel. Besväret med sista korrekturläsningen och färdigställandet av de oumbärliga ort- och personregistren föll därför på herdaminneskommitténs skattmästare, prosten Torsten Holm, förr i Torshälla, och i bättre händer kunde denna ansvarsfulla uppgift ej komma.

Strängnäs stift och prosten Magnus Collmar ha all heder av detta verk, och man bör ej för-gäta det grundläggande arbete, som utförts av den svårt handikappade Sven Ljung.

Jan Liedgren

Malmö skifter 1–2. Udgivet ved *Einar Bager* af Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie [Kildeskriftselskabet]. I. Bofortegnelse 1546–1559. Kbh. 1977. XII+290 sid. — 2. Købmandsregnskaber 1537–1559. Kbh. 1978. X+143 sid.

Fil.dr Einar Bager, konstnär, arkivforskare, skriftställare med hemstadens byggnads- och personhistoria som huvudintresse (jfr hans bibliografi i Malmö fornminnesförenings årsskrift 1972), är ledamot av det illustrata Kildeskriftselskabet i Köbenhavn, stiftat 1877. I sällskapets förnämliga serie av källpublikationer har han i sin ålders höst på ett föredömligt sätt utgivit ett antal viktiga 1500-talsurkunder i Malmö stadsarkiv, dels i samarbete med danska och svenska specialister, dels ensam ansvarig.

Malmö stad kan glädja sig åt att rådstuguprotokollen (till en början kallade stadsböcker) med en enda lucka för åren 1575–87 är i behåll ända från 1503, tidigare än i någon annan stad i det gamla Danmark. Kildeskriftselskabet har hittills under medverkan av Einar Bager publicerat stadsböckerna för 1503–1559 i två band (1965 resp. 1972); de innehåller i viss utsträckning också protokoll från bytinget och toldbodretten, två lägre domstolar, av vilka den senare fungerade bara under en kortare tid av sommarhalvåret (höstmarknaden 15/8–29/9). Bytingets domböcker börjar 1577. De äldsta bevarade, för åren 1577–83 och 1588–90, har också intagits i Kildeskriftselskabets serie (publikationen är anmäld av Gunnel Hedberg i Rig 1970 s. 82 f).

Senast har Bager utgivit rubricerade samling av 44 lösa boupppteckningar och arvs-kifteshandlingar från 1500-talets mitt, vilka han redan i Malmö fornminnesförenings årsskrift 1964 ägnade en klargörande utredning, varvid han påvisade, att de har blivit bevarade för att bestyrka skyldigheter och rättigheter för staden, uppkomna i samband med boutredningarna. De är dock icke de äldsta kända malmöboupppteckningarna. Strax före senaste sekelskifte avtryckte sedermera nationalmuseichefen Mouritz Mackeprang i utdrag tolv dylika från åren 1510–1535 i Danske Magazin 5. Række Bd IV under rubriken Inventarier i borgerlige Huse. Denna utgåva kunde Bager gott ha omnämnt i sin inledning, även om den numera är "över-

holt", som tysken säger, ty dessa bouppteckningar hämtade Mackeprang ur Malmö Stadsbok 1503–48, där de har blivit införda, och denna stadsbok föreligger, som ovan antytts, sedan 1965 i sin helhet utgiven i tryck.

Tre av de nu utgivna boutredningarna är försedda med så omfattande bilagor, nämligen vederbörande avlidnes samtliga efterlämnade räkenskaper, att Bager har valt att publicera dem i en särskild volym. Från handelshistorisk synpunkt kompletterar den malmököpmannen Detlev Henriksen Enbecks välkända räkenskapsbok från åren 1521–35, som också är bevarad i stadsarkivet och 1954 utgavs av Emilie Andersen (125 s. text jämte 180 sid. kommentar och register). Räkenskapsvolymen förelåg ännu inte, när Åke Werdenfels i en bokanmälan i *Rig* 1978 i förbigående (s. 132 f) berörde Bagers utgåva och dess värde som en etnologisk källskrift.

En genväg till det i arvskafteshandlingarna dokumenterade kulturinventariet erbjuder de tre med omsorg utarbetade ordregister som ingår i de två volymerna, inalles ett trettiotal sidor. Uppslagsorden, bland vilka man finner termer för tyger, dräktplagg, husgeråd, dryckes- och matvaror, möbler och inredningsdetaljer, verktyg, lantbruks- och fiskeredskap, m. m., är danska eller i förekommande fall lågtyska; när ordförklaringar lämnas, är de på svenska. Uppslagsorden är normaliserade, och det kan understundom vara svårt att finna fram från dem till den otympliga stavningen i de diplomatiskt återgivna aktstyckena. Några ordförklaringar är kanske inte alldeles adekvata, t. ex. primgelt 'gratifikation till skeppsmanskapet för hantering av lasten', inte 'tilläggsavgift för ilandförande av gods' (fick sedermera en helt annan betydelse); vogens kud 'ekvirke av vissa dimensioner och kvalitet', inte 'knastfritt trä'. Men andra beriktigar gängse ordböcker, t. ex. *løgereb* 'lökar flätade till ett rep (numera 48 st.)'; jfr K. G. Ljunggrens vilda gissning i supplementet till Söderwalls fornsvenska ordbok under det konstruerade uppslagsordet lykio ref (det står löcha reffuer på beläggstället i Stockholms stads tänkebok 1490) 'rev med ögla el. löpknut' (blev sedermera rättat i Svenska Akad:s Ordbok, bd 22, sp. 1599).

Sam Owen Jansson

Petrus Laestadius: Journaler. Faksimiletext och kommentar. 1. Journal för första året af hans tjenstgöring såsom missionaire i Lappmarken. (Stockholm 1831). VIII+480 s. 2. Fortsättning af Journalen öfwer Missionresor i Lappmarken, innefattande åren 1828–1832. (Stockholm 1833). VI+536 s. 3. Kommentarer och ordförklaringar samt person- och ortregister, utg. av *Arne Nordberg*. Skytteanska samfundets Handlingar No 15: 1–3. Läns museet. Umeå 1977. 160 s.+karta.

I Uppsala plägar akademiska ungdomar varje höst anordna en tävling som kallas Landsvägsloppet Petrus Laestadii minne. Man löper den två mil långa sträckan från Rasbo kyrka in till Uppsala, alldeles som den unge Petrus Laestadius gjorde, när han som informator i Rasbo "vandrade eller sprang nästan var lördag" in till föreläsningar och övningar på universitetet, såsom han skriver i sin självbiografi. Det bör kanske tilläggas att PL på kvällen sprang samma väg tillbaka igen!

Den idoge Lappmarksmissionären och kulturaposteln har emellertid efterlämnat ett varaktigare minne än en landsvägslöpning. För några år sedan utgav norrlandskännaren dr Arne Nordberg en grundlärd och högst läsvärd skildring av mannen och hans livsverk (rec. i *Rig* 1977: 126 f.). Det främsta monumentet över Petrus Laestadius är dock hans två Journaler, ett slags reseskildringar från hans verksamhet i Lappmarken. Den första delen, som utkom 1831, väckte stort uppseende och mycken beundran. Fortsättningen två år senare blev inte lika uppmärksam. Snart föll hela verket i glömska.

Det var först när Fredrik Böök i slutet av 1910-talet återupptäckte Journalerna och gav dem en rangplats i den svenska litteraturens historia som de åter blev levande litteratur. De blev lika kända och uppskattade som Linnés Resor och Ödmanns Hågkomster. Under intrycket härav vågade sig ett förlag på att år 1928 ge ut en nyutgåva av första delen av Journalen med en insiktsfull inledning av Gudmar Hasselberg. Upplagan fick en strykande åtgång och var snart utsäld.

Man behöver inte läsa länge i dessa fängs-

lande Journaler för att förstå uppskattningen av dem. De är — för att tala med Böök — så fyllda av liv och rörelse, av omedelbart åskådad och upplevd verklighet att det ”formligen ryker kring dem som kring arbetshästar eller kring en marscherande tropp i vinterkylan”. Men Laestadius Journaler är något mera än detta. De ville vara ett slags väktarrop, som kritiserar samhällsförhållandena i Lappmarken och ger anvisning på förbättringar där. Därför hör skildringen av Lappmarken och den nordsvenska fattigdomen även till samhällshistorien och kulturhistorien.

Det är av denna orsak en verklig kulturinsats att det vetenskapligt livaktiga Skytteanska samfundet i Umeå ombesörjt en faksimilutgåva av Journalerna. Därtill kommer en tredje del med nyttiga upplysningar om verket. Den redan nämnde dr Nordberg har skrivit en instruktiv introduktion och gett väbehövliga kommentarer till texten; PL kringströdde nämligen flitigt hänsyftningar på både antika och i dåtiden aktuella men nu bortglömda skrifter. Dessutom finns en särskild förteckning med ordförklaringar. Verket avslutas med ett utförligt och noggrant person- och ordregister. Lustigt nog omnämnes ingenstans — varken i inledningen eller i personregistret — PL:s födelseår (han levde 1802—41). Men det finns som sagt så mycket annat värdefullt i boken.

Hilding Pleijel

Birger Lindell: Bidrag till Åhls sockens historia, 8. **Folkundervisningen i Ål före 1919**, samt ett och annat om livet i socknen i gången tid. Åhls hembygdsförening, Insjön 1975. 000 s., ill.

I seminarielektor Birger Lindells skildring från Ål får vi i en mängd koncisa fakta följa folkundervisningens framväxt alltifrån kyrkans och hemmens ansträngningar att via katekesen bibringa barnen insikt i dess påbud och rent bokstavliga textinnehåll fram till 1900-talets helt utbyggda folkskoleväsende. Den egentliga skolans etablering var här som på så många andra håll i vårt land en kamp mot fattigdom och mot segt motstånd från sockenmännens sida. Utgifterna för skolhus och lärarlöner var betungande och barnens skolgång var ett reellt hinder mot att använda dem som arbetskraft. När kravet på obligatorisk skolgång lagstodades 1842

innebar detta för Åls del, liksom för flera andra socknar i Dalarna, att barnen gick i skolan endast under vårterminen. Anledningen var den, att det utvecklade fäbodsystemet med lång bortafrånvaro från hembyn hindrade skolgång under höstterminen. Ända fram till 1912 fick skolårets längd vara beroende av fäbodsystemet. Som jämförelse kan nämnas, att även den vallgång, som ej var knuten till fäbodskötsel, innebar minskad skolgång. Det blev ingen ordning på skolgången förrän taggträden kom, sågs det från Dalsland (Brålandaboken, 1975, s. 113).

Före 1842 stöttades undervisningen av frivilliga krafter, främst från prästernas sida. Ekonomiskt främjades bokbildningen av enskilda donatorer, Åls socken hade sålunda en betydande donator i kyrkoherdern Anders Westborg, som 1788 donerade ”en fjärdeparts grufvedel i Kopparbergs Grufva” i Falun. Westborgska donationen innebar bl. a., att när J.O. Wallins psalmbok utkom 1810 kunde den inköpas till samtliga barn i byskolorna. Sockenbibliotek tillkom 1859 på kyrkoherden D. E. Boëthius tillskyndan, enbart för vuxna läsare. Först 1890 fick man ett särskilt skolbibliotek. Dåvarande prosten bestämde vilka böcker som var goda och borde inköpas, säger författaren.

Varken präster eller lärare stod främmande för praktiska kunskaper. T. ex. intresserade sig kyrkoherde Boëthius starkt för trädgårdsskötsel och Ål blev en föregångssocken i det avseendet. Våren 1870 planterade man 200 fruktträd och man prydde kyrkogården med lövträd och buskar. ”Samtidigt beslöts att inga kor skulle få beta på kyrkogården” (s. 101). Ända in på 1900-talet tilldelades flitiga elever små äppelträd och dessa ”skolträd” bär än idag frukt på många gårdar. Bland lärarna framträder den under slutet av 1800-talet verksamme Johan Göransson med särskild profil. Han förfärdigade själv skolmateriel i form av egna kartor, räknatabeller, kulramar och tabeller för undervisning i svenska språket.

Lärarens betydelse vid sidan om skolarbetet kan exemplifieras med författarens egen far Anders Lindell. Denne betroddes med en mängd kommunala uppdrag och engagerade sig i det mesta som rörde socknen. Skolläraren, en från början föga ansedd man i socknen, blev under folkskolans framväxt och stabilisering ofta en förtroendemän i sin socken. Anders Lindell skriver: ”Den som fått vara med under

brytnings- och nydaningstiden är tacksam för att fått uppleva den dag, då skolan blivit uppskattad både av myndigheter och av den stora allmänheten" (s. 200).

I förordet säger författaren: "Mycket på grund av det begränsade utrymmet har jag tagit som min uppgift att huvudsakligen framlägga fakta. Det blir alltså för läsaren många tillfällen att själv reflektera över sammanhangen mellan de händelser som här relateras.»

Ja, läsaren reflekterar över åtskilligt i boken. Fakta är av godo. Samtidigt önskar man att författaren kopplat skola och sockenlivet utanför tätare, belyst skolans roll utöver den pedagogiska. Det glimtar fram att socknen har en betydande fäbodskötsel, att sågverk och gruva finns och att Åhlén & Holms bekanta firma hörde hemma i Insjön. Vad betyder en notis som, "att i Ål såg man aldrig någon i socknens gamla dräkt. Däremot kunde vi på byvägarna möta mängen kulla i dräkt från Gagnef eller Leksand" (s. 108)? Skilde Åls socken sig från de centrala dalasocknarna kring Siljan? Man blir med andra ord nyfiken på socknens sociala och ekonomiska struktur och undrar över om den påverkat skolans framväxt?

Det berättas att på 1890-talet stängdes skolsalen för Frälsningsarmén och baptisterna. Däremot var godtemplarna accepterade. Dessa och andra notiser hade man gärna sett insatta i ett större kulturellt och socialt sammanhang. Författaren kan å andra sidan hänvisa till de övriga bidragen om Åls socken för en allmän karakteristik. För en skolforskare finns emellertid åtskilliga upplysningar att hämta, om än mycket känns igen från annat håll i vårt land. Den rika exemplifieringen av data, namn och klasskort gör självfallet boken till en rik källa för de socknenanknutna att ösa ur.

Tordis Dahllöf

Sigfrid Leander: Folkbildning och folkföreläsningar. LT:s förlag. Stockholm 1978, 522 s.

Statsmakternas dåliga kontroll över alltför generöst tilldelade medel och den på alla områden växande byråkratin hör till svenska folkets älsklingskverulerande. Att klagomålen motsäger varandra förbiser man. Folkbildningens historia visar dock dessvärre, att även ett mini-

mum av tilldelning föranlett ett maximum av kontroll, alltså av byråkrati. Sigfrid Leanders historik anger därtill med all tydlighet, att den helt ideella verksamhet det här gällt krävde stora arbetsinsatser utan motsvarande materiell ersättning. "Det fria och frivilliga folkbildningsarbetet har i hög grad också varit ett oavlönat fritidsjobb" (s. 66).

Statens snålhet var länge stor, en kvarleva från en tid, då folkbildningsverksamheten betraktades med stor misstro av "etablissemetet". Ett av de sista svåra uttrycken härför var biskop Gottfrid Billings misslyckade försök 1890 att få riksdagen att avslå anslaget till Stockholms arbetarinstitut, grundat 1880 och Nordens äldsta föreläsningsförening. Billing menade, att därifrån bedrevs en antikristen propaganda. Anslaget räddades genom personligt ingripande av Gunnar Wennerberg, då kulturminister. Biskopens attack gav stora följdverkningar men i motsatt riktning: "föreläsningsrörelsen fick extra luft under vingarna och flög ut över landet" (s. 141).

Ända till 1905 var föreläsningsverksamheten ensam om statligt folkbildningsbidrag, det året fick biblioteken sina första anslag och 1912 började studiecirklar få pengar till bokinköp. Stöd från kommunen var en förutsättning för statsbidrag. Siffertabellerna i Leanders tjocka bok är inte många. De anger anslagens storlek, antal föreningar, föreläsningar och åhörare, ämnesfrekvens etc. Mestadels är det enbart stickprov från olika perioder och områden. Författaren deklarerar sitt ointresse för sifferdogmatiken: "idéer kan svårigen räknas om i pengar".

Sigfrid Leanders bok har som underrubrik Folkbildningsstudier och föreläsningshistoria 1800–1975. Den har en föregångare i hans Folk och bildning (1974), som tecknar utvecklingen fram till 1870. Överlappningen i tid betyder dock ingen upprepning. De senaste hundra årens sammanhang med det förflutna antydes i form av en rad "folkbildningsbilder": Är folkbildningen en folkrörelse; En trefaldig enhet som forskningsobjekt (ord, bok, organisation); Folkbildningsidéerna och deras arvtagare; Riksdagen och det fria ordet; Från "Bildningsvännen" till bingo!

Folkbildning och folkföreläsningar är naturligtvis först och främst en objektiv historik. Men det subjektiva inslaget har författaren deklarerat i ytterligare en underrubrik: Ur en folkbil-

dares tänkebok. Det gäller alltså erfarenhet från en 60-årig verksamhet som ger slagkraft åt de båda propagandasyften boken också har: att förkunna det levande ordets betydelse i en radio- och TV-värld och att inskräpa vikten av att en systematisk folkbildningsforskning fortsätter.

Början till slutet är en av bokens sista rubriker, som några sidor längre fram följes av Entimmesföreläsarens sorti. Här omtalas att 1956/57 fanns i landet 1154 föreläsningsföreningar, "svenskt och europeiskt rekord". Sedan kom nedgången raskt. Då hade TV kommit, men åtskilliga andra orsaker fanns också såväl ekonomiska som organisatoriska. Föreläsningarna försvann dock inte men har fått en ny organisationsform. De gamla föreläsningsföreningarna har efterträtts av bildningsförbunden med ett bredare program.

Olika åtgärder såsom anordnandet av serieföreläsningar och studiecirkel har under åren vidtagits för att öka åhörarnas aktivitet. Senare har även förslag om dialoger, intervjuer och estradsamtal framförts. Leander relaterar också ett tidigare mindre observerat initiativ, som togs i Piteå redan 1905 av studentföreningen Heimdals dåvarande ordförande, den sedermera bakante bostads- och födelsestatistikern K. A. Edin. Deltagarna skulle samla material, "folket skulle tjäna vetenskapen, inte bara vetenskapen folket" (s. 175). Leander anger detta som ett märkligt initiativ, men nyheten med allmänhetens aktivisering låg endast i sammankopplingen med föreläsningsverksamheten. Att få lekmän att uppteckna gamla folktraditioner, att "samla folkminnen", hade sedan länge varit en målsättning för åtskilliga museer och fornminnesföreningar. Betydelsen härav för forskning och hembygdskunskap förkunnades också tidigt av C.W. von Sydow i Lund.

Med 1970-talets ingång försvann i stort sett föreläsningsföreningarna. Antalet 1975 var

188, på 20 år var alltså nära 1000 borta. Men vad har det blivit av deras materiella "kvarlevor": protokollsböcker, program, medlemsmatrklar, kassaböcker, eventuellt också klippböcker? Sigfrid Leander startade 1966 Operation folkbildningsminnen med ett arbetsutskott som var verksamt till 1971, varefter Folkbildningsförbundet tog över. Leanders nya bok är i många hänseenden en handledning för det fortsatta inventerings- och forskningsarbetet såväl på lokal- som riksnivå.

Här finns anvisningar om hur den lokala föreläsningsföreningens historia kan skrivas, ett lämpligt ämne för en studiecirkel i orten (s. 64). En primäruppgift är naturligtvis att uppspara efterlämnade handlingar och att se till att dessa bevaras. Men ännu mer brådskande är att uppteckna ortsbornas minnen av sin föreläsningsförenings verksamhet. En rad handledningar har utgivits för ändamålet (s. 458 ff), vilka Folkbildningsförbundet nu omhänderhar med fortsatt utgivning (adr: Drottninggatan 97, 113 60 Stockholm). Nämnas bör även den av Leander redigerade och av Nordiska museet utgivna boken Folkbildningsminnen (rec. i Rig 1968).

Sigfrid Leanders nu utkomna bok avslutas med en utförlig folkbildningshistorisk bibliografi, som också ger uppgifter om utredningar, författningar och tidskrifter. De senare omtalas strövis inne i boken. Ett utförligt personregister finns, men ett sakregister i urval hade också varit till nytta, t. ex. för att finna *var* förf. frågor: Vem skriver sin avhandling om Studiekamraten (s. 178, 180). Om många av de ledande folkbildningsmännen finns korta men träffsäkra uttalanden: Anton Nyström, Johannes Kjellström, Frithiof Pontén, Carl Cederblad, Albert Sjöstrand. Till denna förnäma krets sluter sig sist men inte minst Sigfrid Leander själv.

Sigfrid Svensson

KORTA BOKNOTISER

The published writings of Agnes Geijer 1928–1978. [Bibliografi utg. till 80-årsdagen den 26 okt. 1978]. Nordiska museet. Stockholm 1978. 47 s.

En bibliografi fungerar ju oberoende av det språk på vilket den utges. Att Agnes Geijers bibliografi försetts med engelsk titel markerar det internationella intresse hennes forskningar har. Boken har därtill ett förord på engelska av framlidne professor Dag Strömbäck, författat i hans egenskap av förutvarande preses i Vitterhetsakademien. Däremot är de korta, rent bibliografiska uppgifterna vid olika arbeten inkonsekvent nog inte översatta.

Rig 1941 innehåller en uppsats En medeltida yllenvävnad i samtida avbildning, som i all sin koncentration är belysande för Agnes Geijers forskning såväl beträffande ämne som metod: ett utomordentligt stort tekniskt kunnande förenat med världsomspännande bildmässiga iakttagelser. Även i sitt sakinnehåll är den korta uppsatsen typisk: medeltida importerade vävnader i svenska kyrkor bestämmes till tid och härkomst.

Agnes Geijers rika kunskaper från litteratur och självsyn i förening med hennes stora praktiska erfarenhet har berättigat henne till att vara en sträng kritiker i sina recensioner. Under ett halvsekel är dessa inte exceptionellt många, men har istället ofta uppsatskaraktär med egna och nya inlägg. Ett exempel härpå är en recension i Rig 1958 om en norsk textilforskarens arbeten.

Bibliografien visar Agnes Geijers mångsidighet inom det textila forskningsfältet. Det rör sig bl. a. om Birkafynd, orientaliskt siden, engelska och franska broderier, medeltida kyrkotextilier och sentida kyrklig textilkonst. Det gäller härvid inte bara textilier som tekniska och konstnärliga produkter utan också som viktiga kulturdokument ifråga om användning, tillverkning och försäljning. En hjärteangelägenhet för författarinnan är också textiliernas rätta konservering, som hon behandlat i en rad inlägg.

En sammanställning av mycket – långtifrån allt! – i sina forskningar gav Agnes Geijer 1972 i sitt mäktiga arbete Ur textilkonstens historia (rec. av Marta Hoffmann i Rig samma år). En sammanfattning gör också Dag Strömbäck i sitt korta men kärnfulla förord. Han framhåller att ledstjärnan och drivkraften hos Agnes Geijer har varit hennes envisa åstundan att ge textilforskningen den centrala ställning bland kulturvetenskaperna den är berättigad till.

S. S.

Gunnar Ekström: Kyrksilvret i Västerås stift genom tiderna, utg. av Västerås domkapitels stiftshistoriekommitté, vol I, Arboga–Gustafs. Västerås 1977. 183 s., ill.

Riksantikvarien riktade 1975 en anmaning till domkapitlen att dessa – på grund av de allt mer ökade stölderna av kyrksilver – skulle söka förmå församlingarna att vidtaga skyddsåtgärder eller ytterligare förbättra skyddet av kyrkans silver. En sådan åtgärd borde vara att såsom komplettering till kyrkans exemplar av 1920-talets sk snabbinventeringsprotokoll låta fotografera samtliga silverpjäser.

I Västerås stift tog man saken i egna händer. Domkapitlet beslöt att markera 50-årsminnet av 1925 års prästmöte genom att tillsätta en kommitté, "Västerås domkapitels stiftshistoriekommitté", vars första beslut blev att börja utgiva *Kyrksilvret i Västerås stift genom tiderna*. Uppdraget gavs självfallet åt domkyrkosysslo mannen teol. dr Gunnar Ekström, som sedan lång tid tillbaka sysslat med djupgående forskningar rörande stiftets kyrkliga silver. För drygt ett år sedan utkom första delen av denna synnerligen värdefulla publicering, som beräknas omfatta fem volymer i A4-format.

Kyrksilvret presenteras pastoratsvis i bokstavsordning, och den nu utgivna volymen omfattar kyrkorna inom pastoraten A – G. Här behandlas kyrksilvret i 34 kyrkor och 8 brukskapell och församlingssalar av stiftets omkring 200 gudstjänstlokaler.

Varje kyrkas bestånd av silverpjäser är uppdelat genom underrubriker: kalkar, vinkannor, oblataskar, sockenbudstyg, brudutstyrsel, belysning etc, och praktiskt taget alla är avbildade; undantagna är endast odekorerade patener och vissa sentida föremål. Någon svårighet att vid behov identifiera silverpjäser, stulna från någon av dessa kyrkor, föreligger alltså icke. Dessutom upplyser texten katalogmässigt om mått, vikt, stämplar och graverade inskrifter. Bildmaterialet – tydligen nytagna bilder av olika lokalt verk samma fotografer – är i stort sett gott, men där finns några bilder (tex s. 100–01 och 106–07) som visar hur svårt det är att fotografera buktiga blanka silvertyr utan att konturerna försvinner.

Den som bläddrar igenom boken för att på ett bekvämt sätt få en översikt av provinsens kyrksilver, kan måhända tycka att bildunderskrifterna borde varit mer utförliga. Men eftersom samtliga bilder är placerade i direkt samband med texten är kravet oberättigat. Däremot kan en lapidarisk bildunderskrift undantagsvis vara en smula missvisande. Under en bild på s. 88 heter det "Dopskål från 1695, donerad 1706". Det borde heta "Kallskål från 1695, donerad 1706 och använd som dopskål". Det var inte så ovanligt att de profana sk kallskålarna från 1600-

talets slut och 1700-talets början testamentariskt donerades till kyrkor för att där användas som dopskålar. Likaså har dryckeskannor stundom skänkts till kyrkan för att användas som vinkannor, kanske då försedda med en sekundär snås (s. 79), och sockerskrin har fungerat som oblataskar.

En föremålsgrupp som knappast förekommer i tidigare inventarieförteckningar är vaser av silver. Men av de 34 kyrkor som redovisas här äger nära nog två tredjedelar vaser av ädel metall, sammanlagt 57 silverpjäser. Av dessa är 49 skänkta efter 1950 och endast 8 före detta år (därav 6 till Silverbjergs kyrka). Det är som synes en sentida sed att smycka altaret med blommor i silvrvaser eller rättare sagt bågare, ty de allra flesta har lånat formen från 1700-talets svenska dryckesbågare.

Boken avslutas med ett flertal register, nämligen över orter, guldsmeder, formgivare och fotografer samt övriga personer (präster, donatorer, kyrkoarkitekter etc). Av dessa register kan man bl.a. utläsa att det i boken redovisades kyrksilvret har tillverkats av 75 guldsmeder inom stiftet, 62 i Stockholm och 28 andra svenska mästare samt 5 utländska.

P. S.

Sedan ovanstående förelåg i korrektur har även verkets vol. II utkommit med s. 190–414, omfattande pastoraten Hallstahammar–Köping + register. Mellan dateringen av de båda delarnas förord ligger praktiskt taget bara ett år, utgivningen fullföljes alltså med en storartad precision.

E.A.

Anita Liepe: Jäts kyrkor. Sveriges kyrkor, vol. 173. Almqvist & Wiksell International. Stockholm 1977. 81 s., ill.

Jäts församling ett par mil söder om Växjö äger – liksom några andra socknar i Väreid – två kyrkor, en medeltida och en uppförd i nyare tid. Den gamla romanska stenkyrkan, som daterats till årtiondena omkr. 1200, var i början av detta sekel ett flitigt uppsökt turistmål. Detta berodde inte på det gamla templets i och för sig tilldragande exteriör och interiör. Skälet var ett annat, av nog så kuriöst slag. I en gravkammare under sakristians golv låg till beskådan ohöljt det mörka mumifierade stoftet av en "fröken Eketrä", vars makabra anblick gjorde ett outplånligt intryck, i varje fall på barnasinn. En bild av liket (ett foto från Mandelgrenska samlingarna) återges i bokens fig. 53.

Eljes är kyrkan väl värd att betraktas. Exteriören är i stort sett orörd sedan byggnadstiden, och även den medeltida takstolen med ornerad långbjälke finns bevarad. Inne i kyrkan framträder överallt färgrika målningar (närmare beskrivna av M. Ullén), som till största delen utfördes vid 1700-talets mitt av den

bekante kyrkomålaren J. C. Zschotzcher i Växjö. Inte minst takmålningarna med yttersta domen som centralmotiv kan med sina drastiska skildringar av himmel och helvete ge relief åt tidens skräckpredikningar. Flera medeltida föremål (träskulpturer och processionskors) har bevarats och finns nu på Smålands museum i Växjö.

Den nya kyrkan, som uppfördes åren 1908–1910 är ritad av professor E. Lallerstedt i jugendstil. Den har fått övertaga åtskilligt av den gamla kyrkans inredning (såsom predikstol och dopfont), dess nattvardssilver och klockor. Allt detta är noggrant och detaljerat redovisat. Det rika och upplysande bildmaterialet bör särskilt framhållas. Som vanligt prydes omslaget av en färgbild (här en detalj av takmålningen), som bekostats av församlingen.

Ett par randmärkningar må göras. Det hade varit av kulturhistoriskt intresse att det omtalats att Jät under större delen av sin tillvaro haft komministerbostället beläget utanför pastoratet. Ända till början av detta sekel låg det (Västra Berget) i Väckelsångs pastorat. Detta är alltså "gamla prästgården" och inte Jäts Andersgård, som det anges i texten till fig. 2. Detta var den nya prästgården ändå tills den övergavs år 1962. – Den angivna läsningen av den latinska inskriften på predikstolens "ljudtak" s. 66 synes mig tvivelaktig, för att inte säga oriktig. Å avbildningen fig. 77 står tydligt att läsa "est sumtu" (inte A sumtu), "templi" (inte tempu) och "Pastore" (inte Pastor). Ordet före "templi" är troligen huius. Då blir inskriften fullt naturligt: Haec Corona facta est sumtu huius templi Anno 1713 Pastore Swenone Melandro (Den krona – "ljudtaket" har formen av en krona – tillkom på denna kyrkas bekostnad år 1713, då S. M. var kyrkoherde).

Hg Pl.

Jan A:son-Utas & Anders Salomonsson: Väder- och vattenkvarnar på Gotland. Skriftserie utgiven av Kulturnämnden i Gotlands kommun. Gotlandica nr 11, Barry Press Förlag, Visby 1977. 178 s., ill.

Den elfte delen i Gotlandica har ägnats vatten- och väderkvarnarna på Gotland. Det är en av allt att döma omsorgsfull historisk inventering av kvarnbeståndet på ön från revisionen år 1653 fram till fältinventeringen 1971–72. Det mer sporadiskt förekommande medeltida materialet har lämnats därhän, vilket kan tyckas beklagligt eftersom en dimension på så vis förlorats. Författarnas avsikt har emellertid snarast varit att utifrån ett kongruent material teckna en utveckling, som under en respektabel tid avspeglar viktiga ekologiska och ekonomiska förändringar på ön. För de enskilda lokala forskarna blir den sockenvis gjorda förteckningen i slutet av boken ett incitament att borra djupare nedåt. Insprängda protokollutdrag ger

här och var glimtar om en gången verklighet och lockar likaledes till vidare utforskning.

Genom sin överskådliga dokumentering blir boken ett värdefullt komplement till andra undersökningar om kvarnarnas historia. I vissa avseenden borde den kunna tjäna som mönster för regionala inventeringar av detta slag. Det gäller även den tilltalande utformningen och det både rikliga och instruktiva bildinslaget.

S. B. E.

Fredrik Reinhold Arosenius: Beskrifning öfver provinsen Dalarna. Faksimilutgåva. Gidlunds, Stockholm 1978. 954 s.

Den som vill veta något om Dalarna, så som det tedde sig vid övergången till den "nya" tiden, dvs. före de stora omvälvningar som ägde rum under 1800-talets andra hälft, kan med fördel göra detta genom att ta del av ovan angivna arbete. Det utkom häftesvis under åren 1862-68 och har nu på ett lovvärt sätt utgivits i en ny upplaga av Gidlunds bokförlag, i samarbete med Dalarnas museum. Att observera är dock att det ursprungliga företaget genom förf:s dödsfall blev oavslutat, varför det varken omfattar de nordligaste socknarna eller en stor del av södra Dalarna. Huvuddelen behandlar Nedan Siljans, Ovan Siljans och Västerdalarnas fögderier, men om dessa bygder får man till gengäld en mycket fyllig information.

Författaren, en f. d. prästman Fredrik Reinhold Arosenius (1816-1870), var barnfödd i Söderbärke. Initiativet hade dock tagits av den uppslagsrike bokhandlaren Carl Nordin i Falun och mycket talar för att Arosenius närmast är att betrakta som anställd hos honom. Tyvärr vet man nästan ingenting om vem som planerade företaget och hur det bedrevs. Man kan dock förmoda att materialet, som vanligen var fallet i sådana sammanhang, till större delen insamlades genom korrespondens med präster och andra ämbetsmän.

Framställningen följer en strängt fasthållen disposition som i Nordins anmälan anges med orden: "Läge, areal, indelning, topografi, historiska minnen, mineralier och flora, folkmängd, levnadsvillkor, kläde- dräkt m. m.; näringar, kammarverk, statsbidrag, onera och allmänna besvär; barnundervisning, bergsbruk, större egendomar, med därtill hörande verk och inrättningar, fornminnen och sägner; kyrkoberskrivning och förteckning på pastorererna." Detta hindrar emellertid inte att framställningen då och då vingar sig till värdefulla exkurser, t. ex. om folklivet, med uppgifter som man inte så lätt finner på andra håll.

Göran Rosander har försett boken med en välgjord efterskrift, där han belyser författarens arbetssätt och insätter Arosenius bok i dess litterära sammanhang. Han lämnar på samma gång själv värdefulla uppgifter även om annat topografiskt källmaterial angående Dalarna. Arosenius arbete är han efter

granskning benägen att tillerkänna "ett mycket högt källvärde".

G. B.

Mester Adams. . . Bekrifning om Sverige, Danmark och Norge. Försvenskad af Johan *Fredrich Peringskiöld* [1718]. Med inledning av *John Granlund*. Michaelisgillet. Almqvist & Wiksell Internat. Stockholm 1978. 48 s.

Michaelisgillet, som skapades 1905 med riksbibliotekarien Isak Collijn som drivande kraft, har till ändamål att "värdigt och konstnärligt utgiva texter och avhandlingar till belysning av äldre svensk kulturhistoria". I detta syfte gjorde samfundet en förnämlig insats genom att utge Olaus Magnus latinska *Historia* om de nordiska folken i svensk översättning (1909-1925) med en utförlig lärd kommentar av prof. J. Granlund (1951). Nu har Gillet publicerat en ny text som belyser äldre svensk kulturhistoria. Denna gång gäller det en äldre översättning av fjärde boken av kaniken Adam av Bremens berömda latinska *Historia* om det hamburgska ärkestiftet, där för första gången Nordens länder får en mera utförlig geografisk och etnografisk beskrivning.

Magister Adam, som skrev sitt arbete på 1070-talet, är helt naturligt bunden av den antika världsbilden, men han ger om det dåtida Norden intressanta och viktiga underrättelser som han erhållit genom självsyn och muntliga upplysningar av trovärdiga personer (t. ex. den danske kungen Sven Estridsson). Den här föreliggande översättningen är verkställd 1718 av riksantikvariern J. F. Peringskiöld efter en utgåva av den kände Erpold Lindembrog som utkom första gången 1595.

Det är självklart av stort intresse att få denna översättning lätt tillgänglig, i all synnerhet som den är försedd med en kort men instruktiv inledning och med en lista namnförklaringar av prof. J. Granlund. Men man ställer sig dock frågan om inte både allmänheten och forskningen varit mera betjänt av en modern översättning av originalet, som nu föreligger i en förstklassig kritisk edition av Bernhard Schmeidler (1917).

Hg Pl.

Knud Prange: Heraldik og Historie. Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger. 2. udvidede Udgave. København 1977. 76 s., ill.

Heraldik är "den levende anvendelse af våbenmærker", skriver Knud Prange, författaren till den ofta anlitade handboken *Heraldisk Nøgle til Nyt dansk Adelslexikon* (1959). Vanligen betraktar vi väl

heraldiken som en historisk hjälpvetskap, men den har också ett egenvärde, menar Prange. Han skildrar i sin bok heraldiken i historisk belysning och klargör dess mål och medel.

Bruket att pryda krigiska attribut med figurer och färger har mycket gamla anor. Först med korstågen får dock heraldiken sin stora betydelse. Vid medeltida turneringar var det viktigt att kunna särskilja ridarna på deras emblem. Vapenmärket skulle ha distinkt teckning och vara målat i klara färger. Prange redogör i ord och bild för heraldikens många regler i detta avseende.

Vapenmärkets utveckling går från enkelhet till mångfald. På en och samma sköld kombineras flera märken efter givna regler. Under senare århundraden kompletteras gärna vapnet med sköldhållare och devis. Nu har enkelheten i teckningen kommit tillbaka i de vapen och exlibris som ritas i dag.

Heraldik handlar inte bara om högättade familjers vapensköldar. Även präster, borgare och bönder med vana att besegla dokument kunde föra vapen. I Danmark känner man faktiskt mer än fyra gånger så många borgerliga som adliga vapen. Vidare har häradet och städer ofta vapen i sina sigill. Bomärken kan i viss mån också räknas till heraldikerns arbetsfält, fast de i många fall har en äldre historia.

Liksom andra historiska källor måste också vapenskölden underkastas en kritisk prövning. Målet för forskaren är i regel att identifiera och datera. Prange behandlar utförligt de vanskligheter som heraldikern kan stöta på. Inte ens avbildningar av vapen är alltid att lita på. Här spelar ofta tecknarens egen tolkning eller fantasi in.

Heraldik är studiet av vapenmärkena, deras utveckling och skiftande användning. Genom Pranges bok får läsaren en god inblick i en vetenskaplig disciplin med egna källor, problemställningar och arbetsmetoder. Det har blivit en på samma gång våldokumenterad och lättillgänglig introduktion i ämnet. I denna andra upplaga är boken väl illustrerad. Den har också fått en värdefull bibliografi med dansk och svensk heraldisk litteratur i rikt urval.

T. K-n

Emil Ivari: Livet i en tornedalsby. Marken – vår arvedel. E. Ivari, Luleå, i distribution. Haparanda 1977. 117 s., ill.

Överstelöjtnant Emil Ivari, född 1908 i Torakankorva (Korva), en by på den svenska sidan av Torne älv, en mil norr om Övertorneå, har på eget förlag utgivit en personlig och läsvärd beskrivning av livet i sin hemby under 1910-talet. Skildringen löper nyckfullt och omväxlande och omfattar såväl näringsliv som socialt liv och de för trakten specifika gränsförhållandena med smuggling och dyningar från stormaktspolitiken. En särskild utveckling görs kring Torneälvens berömda laxfiske, om vilket kronan och strandägarna idkat dragkamp sedan medeltiden. Ivari har en frisk och lätt arkaisk stil och anslår gärna ett idealiserande tonläge. De i jämförelse med andra regioner påfallande stora barnkullarna i Tornedalen skildras sålunda enbart positivt, "barn var en gudaskänk", och framställningen kryddas ofta av poetiska Kalevala-citat. Författaren döljer inte sina personliga åsikter om allehanda nutida fenomen, så avhandlas t. ex. den moderna bostadspolitiken i en längre exkurs med tillämpande av etologins revirtänkande. Han berättar om Torakankorva med utgångspunkt i egna minnen från pojksåren i byn. Den snabba knapphändigaste stilen ger inget utrymme för mer ingående beskrivningar. Åtskilliga avsnitt väcker blott läsarens aptit utan att tillfredsställa den, t. ex. den korta skildringen av faderns nybygge i byns utkant 1909.

Livet i en tornedalsby är en medryckande beskrivning av en bygd med stark kulturell särprägel, sedd genom ett personligt temperament. Den kan användas som en lättillgänglig introduktion till finskspråkighetens, laestadianernas, skötesrenarnas, bastubadets och de stora pörtenas älvdal.

M H-ng

Ny bok från
NORDISKA MUSEET

DRÖMMEN OM RENÄSSANSEN

Fredrik Wilhelm Scholander som arkitekt och mångfrestare

av
Bo Grandien

Pris 168:90 inkl moms.

Bo Grandien, journalist och docent i konstvetenskap vid Uppsala universitet, tecknar Scholanders insatser mot en bred tidsbakgrund. Skildringen faller främst inom konst- och arkitekturhistoriens ram men innehåller också mycket av idéhistoria, kulturhistoria och inte minst stockholmiana.

Av Bo Grandien har Nordiska museet tidigare utgivit

DRÖMMEN OM MEDELTIDEN

Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare.

Pris 90:45 inkl moms.

Böckerna kan köpas i bokhandeln eller beställas direkt från

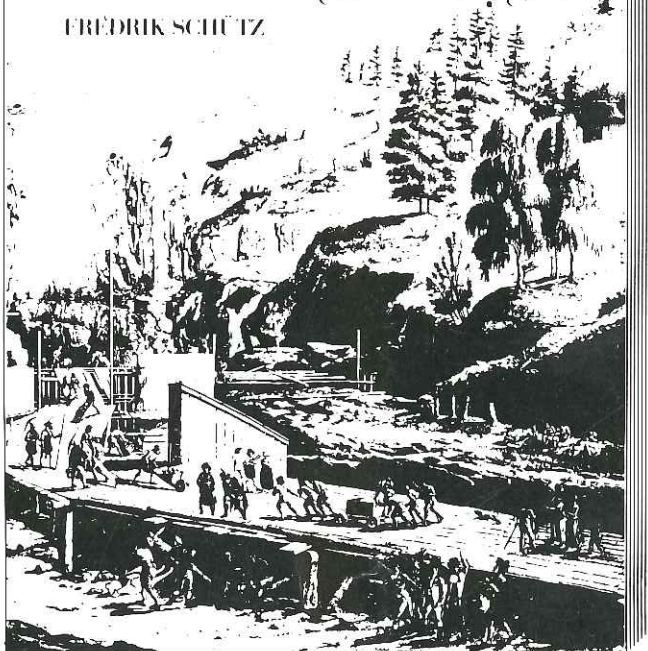
Nordiska museet

Bokförmedlingen
115 21 Stockholm
tel. 08/63 05 00

Om svenska anläggningar och svenska anläggare

Fran fornborgar till flygfält

FREDRIK SCHÜTZ

Ur innehållet

Visby ringmur
Karlstens fästning
Stockholms sluss
Strömsholms kanal
Göta kanal
Trollhätte kanal
De första järnvägarna
Spårvägar
Karl XIII:s bro
Norrbro
Forsmobron
Från stigar till motorvägar
Stockholms hamn
Göteborgs hamn
Dockor
Sjöregleringar
Gasverk
Vattenverk
Kraftanläggningar
Flygfält

En unik bok om hur vägar, broar, dammar, kraftverk m m byggdes en gång i tiden. Rikligt med bilder. Rejält format. Ett exemplar kostar 170:— inkl porto och postförskottsavgift.

VAR VÄNLIG SÄND EX TILL:

NAMN

POSTADRESS

Byggförlaget

Box 17087, 104 62 Stockholm Tel 08/69 07 60

Från fornborgar till flygfält